

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - શ્રેયાસિક

રક્ષા ભદ્રે, બાવનગર

ભુજના 'આઈનામહલ'ની બહાર પ્રવાસીઓની અવરજવર ઉપર દેખરેખ રાખતાં એક સમયનાં સંદેશાવાહકો ! કબૂતરો, બેસલા માટે સાંકડી ધારો, કિનારો કે ઢળતી સપાટી કેમ પસંદ કરતાં હશે ?

વર્ષ : ૩

સર્જન સંકે : ૧૦

શરદ ૨૦૦૦

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

ખડમોર પર જાપતો

રવિ શંકરનું

(અનુ : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી)

‘ફ્લોરિકન વોય’ ની મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે, ખડમોરની વસ્તીમાં થતા ફેરફારો ઉપર ધ્યાન રાખવું. ખડમોર (Lesser Florican) ની છેલ્લી વસ્તી ગણતરી ૧૯૮૪માં કરી હતી એ જોતાં, તેના પ્રજનન વિસ્તારોનું સર્વેક્ષણ કરવું જરૂરી હતું.

અમે ૮૪ ઘાસિયા વિસ્તારોનું સર્વેક્ષણ કર્યું અને ૨૪૦ ખડમોર (૨૨૩ નર અને ૧૭ માદા) ની નોંધ કરી. અમારા સર્વેક્ષણ જૂથે જાતે નોંધ્યા ન હોય તેવા હેવાલોનો સમાવેશ કરીએ તો ૩૩૨ની સંખ્યા થાય. આમાં ૧૩૧- માળવા (પશ્ચિમ મધ્યપ્રદેશ)ના ઉચ્ચપ્રદેશમાં, ૧૬૩ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં તથા ૩૮ મધ્ય રાજસ્થાનમાં નોંધાયાં. સરખામણી કરીએ તો, ૧૯૮૪માં માત્ર ૧૪૭ ખડમોર (૧૨૭ નર અને ૨૦ માદા)ની નોંધ થઈ હતી. એટલે કે ૫૦% નો વધારો!

હા! સંખ્યામાં તો વધારો હતો જ અને જો તે સાચું હોય તો, છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં પશ્ચિમ ભારતમાં થયેલો મધ્યમથી સારો વરસાદ કારણભૂત ગણાવી શકાય. ખડમોરનાં પ્રજનન ક્ષેત્રોમાં વસતા લોકોમાં, ‘આ પક્ષીનું અસ્તિત્વ જોખમમાં છે’ તે વિષેની જાણકારી અને ‘ફ્લોરિકન વોય’ હેઠળ થયેલી હિમાયતના કારણે તેના શિકારમાં થયેલો ઘટાડો પણ સંખ્યામાં થયેલા વધારા માટે આંશિક જવાબદાર ગણી શકાય.

✽ ગુજરાતમાં ‘૮૨’, ‘૮૮’, ‘૮૪’ અને ‘૮૮ દરમિયાન થયેલી ખડમોરની મોજણીના આંક : સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ

સર્વેક્ષણનું વર્ષ	‘૮૨	‘૮૮	‘૮૪	‘૮૮
ખડમોરની કુલ સંખ્યા	૭૮	૧૪	૧૧૧	૧૬૩
દેખાયેલા નરની સંખ્યા (Sighted)	-	-	૮૪	૧૨૦
માત્ર જાણ થયેલ નરની સંખ્યા (Reported)	-	-	૧૮	૩૦
દેખાયેલી માદાની સંખ્યા (Sighted)	-	-	૭	૬
માત્ર જાણ થયેલી માદાની સંખ્યા (Reported)	-	-	૨	૭
સર્વેક્ષણ કરાયેલાં ઘાસનાં બીડોની સંખ્યા	૮૧	૪૩	૪૫	૪૦
સર્વેક્ષણમાં લેવાયેલો કુલ વિસ્તાર(ચો.કિ.મી.)	-	-	૨૧૧.૮	૧૬૨.૪

પણ શું ખરેખર તેની સંખ્યામાં ૫૦% વધારો થયો છે ?

આ ગણતરીના વ્યાયામમાં આપણે તેના રહેઠાણ વિસ્તારોમાં થયેલા ઘટાડાને ધ્યાનમાં લીધો નથી. એક બાજુ, સરકારી તાબા હેઠળનાં ઘાસનાં બીડ

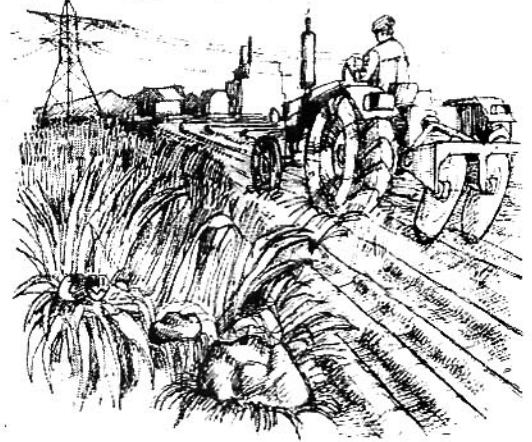

રેખાંકન : આપણા

અકબંધ રહ્યાં છે તો બીજી બાજુ, ખાનગી બીડ વિસ્તારોમાં ૫૦% અને ખેતરો વચ્ચેના ઘાસિયા વિસ્તારોમાં કદાચ એથીય વધારે ઘટાડાની શક્યતા છે અને

તેથી જ એ શક્ય છે કે, ખડમોરની સંખ્યામાં દેખાતો વધારો, તેના રહેઠાણ વિસ્તારોમાં થયેલા ઘટાડાને લીધે તેઓને બચી રહેલા વિસ્તારોમાં એકત્ર થવું પડ્યું છે, તે કારણ છે. કેટલીક ઘટનાઓ આ હકીકત તરફ નિર્દેશ કરે છે.

જૂનાગઢ અને જામનગર જિલ્લાઓમાં વનખાતાનાં કેટલાંક બીડ છે, જ્યાં ૧૯૮૫-૮૭ના દુષ્કાળ વખતે મોટા પ્રમાણમાં નર ખડમોર હતા. પણ અત્યારનાં ઘણાં સર્વેક્ષણોમાં અહીં ખડમોર દેખાયો નથી. ખરેખર જો ખડમોરની સંખ્યા વધી હોત તો આ જગ્યાએ પણ તેમનો ઉમેરો નોંધી શકાત.

રેખાંકન : આપણા

બીજી મહત્વની વાત એ છે કે, આ સર્વેક્ષણમાં માદાની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે! ૧૯૮૪ના સર્વેક્ષણ કરતાં પણ ઓછી! ખડમોરની સંખ્યામાં ખરેખર વધારો થયો હોત તો તે, માદાની વધુ સંખ્યામાં પ્રતિબિંબિત થાત.

આ જોતાં એ શક્ય છે કે, હાલની મોજણીમાં નોંધાયેલી વધુ સંખ્યા, થોડાં બચી ગયેલાં બીડમાં ખડમોરના એકત્ર થવાને લીધે છે અને તેમને તેમ કરવાની ફરજ એટલે પડી છે કે, ખાનગી બીડો અને ખેતરો વચ્ચેના ઘાસિયા વિસ્તારો, વ્યાપક પ્રમાણમાં આપણે ગુમાવ્યા છે. છતાં, એક વાતથી સંતોષ લઈ શકાય કે, ભલે ખડમોરની સંખ્યા વધી ન હોય પણ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં લગભગ સ્થાયી તો રહી જ છે.

✽ ૧૯૮૮ના સર્વેક્ષણ દરમિયાન ગુજરાતમાં ખડમોરની જિલ્લાવાર સંખ્યા :

	નર	માદા
ભાવનગર	૩૮	૬થી૭
રાજકોટ	૪૬	૩
કચ્છ	૬૪	૩
પંચમહાલ	૮	૨

આ મોજણીની સૌથી વધુ ચોંકાવી દે તેવી કોઈ શોધ હોય તો તે છે, કચ્છના નલિયા વિસ્તારમાં આવેલાં ઘાસનાં બીડમાં મોટા પાયે થતું અતિક્રમણ (enchroachment). ૧૯૮૮ના ચોમાસામાં, આ ક્ષેત્રમાં, ૬૪ ઠેકડા મારતા (displaying) નર જોવા મળ્યા. આ અતિક્રમણ, હરિયાણાથી આવેલા લોકોનું હતું જેઓ, જે જગ્યાએ ખડમોરની હાજરી હતી તે જગ્યાએ જ, મોટા વિસ્તારમાં ‘ટ્રેક્ટર’થી ખેડતા હતા. તેમની આ પ્રવૃત્તિથી માત્ર ખડમોર અને ઘોરડ (Great Indian Bustard, આ ગંભીર રીતે જોખમાયેલી જાતિ, ગુજરાતમાં માત્ર આ જ જગ્યાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.) ને જ જોખમ ન હતું પણ, જેમનાં ઢોર અહીં ચરે છે, તે ભરવાડોને પણ મોટું નુકસાન હતું.

અમે લાગતા વળગતા અધિકારીઓને એ અપેક્ષા સાથે જાણ કરી કે, તેઓ આ પ્રવૃત્તિ બંધ કરાવશે.

(અનુ. પા. ૧૭૫૨)

❖ 'નિ:શુલ્ક' શા માટે ?

કેટલાંક બહુ વિસ્મયથી પૂછે છે, “ ‘વિહંગ’, નિ:શુલ્ક કેમ ? ” જો ટૂંકમાં પતાવવું હોય તો એમ કહેવાય કે, લવાજમની હિસાબી ઝંઝટ અને તેને લગતાં દફતરી કામોમાંથી બચવા. વળી, લવાજમ ન લેવાથી એક પ્રકારની સ્વતંત્રતા પણ લાગે છે. કોઈ કાર્ય માટે ફરજિયાત નાણાં ચૂકવાય તો માંગણી, અપેક્ષા, વાંધા અને અસંતોષ ઊભાં થાય. ‘વિહંગ’, એક ચોક્કસ દિશામાં કાર્ય કરવાની લાગણી અને સમજથી પરિણમ્યું છે. તેમાં નિષ્ઠાપૂર્વક જવાબદારી સ્વીકારાયેલી જ છે, પણ એ જવાબદારી બંધનકર્તા ન હોવાથી મોકળાશ લાગે છે. સાથે સાથે, જે વ્યક્તિઓને આ પ્રયોગમાં થઈ રહેલા સંનિષ્ઠ પ્રયાસોમાં વિશ્વાસ છે, તેમનાં તરફથી શુભેચ્છા ફાળો મળતો રહે છે. આ વર્ગ વધુ ને વધુ બહોળો થતો જશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

પક્ષી નિરીક્ષણનો શોખ ધરાવતાં તથા પક્ષી સંરક્ષણની દિશામાં કંઈક યોગદાન આપવા ઉત્સુક હોય, તે સર્વેના પ્રતિનિધિ તરીકે ‘વિહંગ’ ઊભરી રહ્યું છે. પ્રકૃતિ અને તેના જતન માટે સંવેદનશીલ, સમાજના એ વર્ગની લાગણીને ‘વિહંગ’ પ્રતિબિંબિત કરે, એ અમારું પણ લક્ષ્ય છે.

‘વિહંગ’, જે વાત અને વિચારનું વહન કરે છે, તે વહેંચવા માટે છે, તેમ અમને લાગે છે. આવી પ્રવૃત્તિને સમાજ પોતે સ્વેચ્છાએ જ બળ આપે, વેગ આપે, પ્રોત્સાહન આપે, એ વધુ યોગ્ય, ઈચ્છનીય, વિવેકપૂર્ણ અને સુસંગત લાગે છે, છતાં ભવિષ્ય માટે અમે વિકલ્પો ખુલ્લા રાખીએ છીએ.

❖ Dear Samir,

Due to the shortage of time and space, I could not give reply to your letter, published in the last issue of 'Vihang' - No. 9.

By saying that Whitebreasted Kingfisher was replying to its echo, I think you are stretching your imagination even farther! As I know, 'echo' is not merely a reflection of sound, but its reflection by a surface, located at a particular distance and one, having definite contours. To presume, these requirements were fulfilled at the spot where the bird was, from where you were watching the event, calls for some scientific data to prove it.

Regarding bird's selection of a nesting site, I agree with you that, it can not take the same logical route of thinking which a human would do, but it is known that, they learn things over generations and assimilate these lessons in their behaviour in the form of instincts. Otherwise how is it possible to come to 'Thol', right from Central Europe, every year! It sounds humanly impossible! I quote from 'The Life of Birds' by David Attenborough, "Birds are surprisingly swift to change their behaviour in order to extend their range and get the best out of new circumstances." He has also given an example of one of the most indigenous exploiters of urban conditions, the Carrion Crows. Living in a Japanese city, birds unable to crack the nuts for themselves would wait beside the traffic lights at one of the cross-roads holding a walnut in their beaks. As soon as the lights turn red, the birds fly down and place the nuts in front of the cars. The lights turn to green, the traffic rolls forward over the nuts and when it turns red again, the crows hop down in to the road and hastily pickup the fragments of the kernels before the traffic starts to move forward once more.

As far as scientific approach to the subject is concerned, nobody can deny it. Though such platforms for amateurs can give freedom to their thinking and expressions, they can certainly not replace the academic institutions where scientific studies are pursued. In fact, both systems are complimentary to

each other. While proceedings of such amateur forums will generate more interest, curiosity, excitement and conservation awareness in the society and possibly and wishfully inspire more students to take up these subjects for their higher studies, scientific pursuits made in the institutions will bring in more knowledge to such forums.

❖ કાગડા ઓછા થયા છે ?

ભાવનગરના શ્રી નવનીતભાઈ ભટ્ટે ગયા અંકમાં, ‘ભાવનગરમાં કાગડાની સંખ્યા ઓછી થઈ છે’, તે અંગે પોતાની દહેશત વ્યક્ત કરી હતી. તેના અનુસંધાનમાં અન્ય શહેરોમાંથી પણ તેને સમર્થન આપતી નોંધ મળી, જેનો ‘નિરીક્ષણ નોંધ’માં સમાવેશ કર્યો છે.

આ વિષે, કોઈપણ નિર્ણય પર સહેલાઈથી ના આવી શકાય. તાર્કિક રીતે વિચારતાં, કાગડાની સંખ્યા ઓછી થવાનાં કોઈ પરિબળો દેખાતાં નથી. ખરેખર તો આ પક્ષીનું અનુકૂલન જોતાં, તેની માળા કરવાની જગ્યાઓમાં વધારો થયો છે. ખોરાક માટે પણ એમ જ કહી શકાય. એવું બને કે, કાગડાની વસ્તી વહેંચાઈ ગઈ હોય ? શહેરીકરણની સાથે, જેમ ગંદકી વધુ વિસ્તરી, તેમ તેના ખોરાકની વિપુલતા અને તેના રહેઠાણના વિસ્તાર વધ્યા છે. સાથે સાથે, કોઈ એક વિસ્તારમાં તેની વસ્તી પાંખી થતી ગઈ.

જે હોય તે, પણ એક વાત ચોક્કસ છે, જેમ સારસ અને ગીધમાં આપણે ઊંઘતા ઝડપાયા, તેમ કોઈ પણ ‘સામાન્ય’ લાગતી જાતિ માટે હવે બનવું ન જોઈએ. ભૂલનું પુનરાવર્તન ન થવું જોઈએ. ‘સામાન્ય’ પશુ-પંખી અંગેની સભાનતા અને સતર્કતા પણ એટલાં જ જરૂરી છે.

❖ આજકી તાજાખબર !

“વસંતના આગમનની વધામણી ખાતાં કેસૂડાનાં પુષ્પ.”

“આ વિસ્તારમાં કવચિત્ જ જોવા મળતો કૃષ્ણરાજ (Haircrested Drongo), ‘ઈન્દ્રોડા પ્રકૃતિ ઉદ્યાન’માં જોવા મળ્યો.”

“ખેડૂતે, સારસને માળો કરવાની સુવિધા રહે એ હેતુથી તળાવમાં, સ્વખર્ચે માટીનો ટીંબો ઊભો કર્યો.”

“ડાંગના જંગલમાં આઠ નવી જાતના કરોળિયાની શોધ.”

ચાલો એક સુંદર સમાચારથી સવાર પાડીએ. પ્રકૃતિના અનુપમ સૌંદર્યનો એક અંશ માત્ર આપણને દિવસભરના કામ માટે જોમ અને ઉત્સાહ પૂરાં પાડશે, સત્વશીલ દિવસ ગાળવા પ્રેરિત કરશે.

એવું સમાચાર પત્ર ન હોય જેમાં ‘પોલીસ સમાચાર’ને બદલે ‘પ્રકૃતિ સમાચાર’ને વિશેષ મહત્વ અપાયું હોય ? દરરોજ સવારે ખૂન, બળાત્કાર અને બોમ્બધડાકાના સમાચારથી મનને ઉદ્વેગ કરવો જરૂરી છે ? રાજકરણીઓની ખટપટ અને આક્ષેપબાજીઓથી વાકેફ રહેવું આવશ્યક છે ?

લોકોની લાગણી સાથે રમત રમી, તેમની ઈચ્છાવૃત્તિ અને સંવેદનશીલતાનો ગેરલાભ ઉઠાવી, માત્ર પોતાનું છાપું ખપાવવા કે પોતાના ટી.વી. કાર્યક્રમોને લોકભોગ્ય બનાવવા, પ્રચાર માધ્યમો, પોતાની ફરજ ચૂકતાં હોય તેમ નથી લગતું ?

આ વાસ્તવિકતાથી મોહું ફેરવી લેવાની વાત નથી. ‘મનુષ્ય પ્રકૃતિનું અવિભાજ્ય અંગ છે અને પ્રકૃતિ જ તેના વર્તમાન અને ભવિષ્યના સંચારની નિર્ણાયક બની રહેશે’, એથી વિશેષ, નરી વાસ્તવિકતા બીજી કોઈ નથી. એ વાતનો અહેસાસ રાખીને, આપણે માત્ર તેનું ઋણ જ નથી ચૂકવતા, પણ તેને અને તેના થકી આપણને બચાવી લેવા માટે કટિબદ્ધ પણ થઈએ છીએ. સાથે સાથે નિર્સર્ગની સુંદરતા, સહનશીલતા અને ઉદારતાનું આપણા જીવનકાર્યમાં પણ સિંચન કરીએ છીએ. પક્ષીનાં મધુર ગાનથીઆપણી સવાર પાડીએ તો ? લેવિન્સ્કી, લાલુ, લલિતા કે લતીફની ક્યાં જરૂર છે ?

૨ પક્ષીગણતરી અને પછી પૂણવિરામ !

‘વિહંગ’ની શરૂઆત દસકાઓ પહેલાં થવાની જરૂર હતી. તો કદાચ આપણી પ્રકૃતિ- સંરક્ષણની લડત, અત્યારે ઘણી વધુ શક્તિશાળી અને અસરકારક હોત. જંગલખાતાએ ગાંડો બાવળ વાવવા પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચા અને હવે તેને કાઢવામાં તેથી પણ વધુ ખર્ચવા પડે છે, તેમ કરવાની તેમની હિંમત ન ચાલી હોત. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં લોકોને ભેગા કરવા અને વધુ ક્રિયાશીલ બનાવવા માટે મેં ઘણી માથાકૂટ કરી, પણ ક્યારેય મારા વિચારો આટલા લોકો સુધી ન હતા પહોંચી શક્યા, જેટલું આજે ‘વિહંગ’ને લીધે શક્ય બન્યું છે. પ્રવર્તમાન પ્રવાહોની દયાજનક પરિસ્થિતિમાં કંઈ પણ સુધારો કરવો હોય તો આપણે સૌએ સંરક્ષણહેતુક જવાબદારી સાથે રહીને સ્વીકારવી પડશે.

૩ ઓગષ્ટ, ૨૦૦૦ના રોજ હિંગોળગઢમાં એક કાર્યશિબિરનું આયોજન થયું, જેનો હેતુ હતો રાજ્યભરનાં પક્ષીઓની ગણતરી માટેની પદ્ધતિની રૂપરેખા તૈયાર કરવાનો ! શું આ શક્ય છે. ? હા, યુ. કે.માં તે શક્ય બન્યું છે, પણ એ તો વિચાર કરો કે ત્યાં ગુજરાત જેટલા જ ક્ષેત્રફળમાં લાખો લોકો આર. એસ. પી. બી. (Royal Society for Protection of Birds) ના સભ્યો છે ! તેઓએ સદીઓથી પક્ષીઓ સાથે દોસ્તી કેળવી છે, તેમને ખોરાક મૂકે છે, તેમને માટે પક્ષીઘરો લટકાવે છે અને શનિ-રવિમાં અચૂક પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળી જાય છે. ગણતરીમાં લેવી પડે એવી એક તાકાત તેઓએ ઊભી કરી છે. આપણે રાજ્યભરનાં બધાં પક્ષીઓની ગણતરી કરી શકીશું, એવું માની શકવાની હિંમત પણ કેવી રીતે કરી શકીએ ! જ્યાં, આપણી પાસે પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓની માળાવસાહતો વિષે કોઈ પાયાની માહિતી નથી, અબાબીલો (House Swift)ની વસાહતો વિષે કોઈ યાદી નથી, આપણાં ઘાસનાં બીડ ઉપર કોઈ સુવ્યવસ્થિત અહેવાલ નથી અને આપણે મોટા ચંડુલ (Franklin's Crested Lark), નાના ચંડુલ (Syke's Crested Lark), મલબારી ચંડુલ (Malbar Crested Lark), મોટી ફડકફુટકી (Jungle Wren-Warbler), લાલભાલ ફડકફુટકી (Rufousfronted Wren-Warbler), ફડકફુટકી (Ashy Wren-Warbler), પાન ફડકફુટકી (Indian Wren-Warbler), નાની ફડકફુટકી (Franklin's Wren-Warbler) અને બીજાં સંખ્યાબંધ નાનાં પક્ષીઓનાં માથાં ગણીશું ?! કેટલાં જણ આ બધાંને ઓળખશે ? શિયાળુ મુલાકાતી ફુટકીઓ અને ધાનચીડીઓ (Pipits)ની તો વાત જ જવા દો, અમારામાંના જ ઘણા જેઓએ છેલ્લા અર્ધા શતકથી પક્ષી નિરીક્ષણ કર્યું છે, તેમને માટે પણ તેઓ ગૂંચવણ ઊભી કરે છે ! હજી આ કોયડા ઓછા હોય તેમ, તેમાં વિવિધ અવસ્થા (phase)ધારી શિકારી પક્ષીઓને ઉમેરો ! મને લાગે છે, રાજ્યભરનાં પક્ષીઓની ગણતરી કરવા નીકળી પડેલા આપણે સૌ આપણી જાતને મૂર્ખ સાબિત કરીએ છીએ, એ ભાન કરાવવા માટે આટલું પૂરતું છે.

પક્ષીગણતરી માટેના આપણે નક્કી કરેલા ચોક્કસ દિવસોનું પણ એવું જ છે ! હા, સલીમઅલી જેવા મહાનુભાવની સ્મૃતિને જીવંત રાખવા તેમના જન્મદિને બધાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા નીકળે તે યોગ્ય છે, અથવા તો અમુક ચોક્કસ તારીખોમાં પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી માટે જળાશયો પર જવું તેમાં પણ કંઈ ખોટું નથી (આપણે દર વર્ષે ‘ધર્મકુમાર ફ્લોરિનક કાઉન્ટ’ રાખીએ તો ?), પણ સમયાંતરે થતી આવી ઊજવણીઓથી પ્રાપ્ત થતાં પરિણામોને બહું ગંભીરતાપૂર્વક ન લેવાય, નહીં તો ટીકાપાત્ર બને. પહેલાં તો, શું આપણા ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં એક સાથે પક્ષીગણતરી કરી શકે તેટલા પક્ષીનિરીક્ષકો આપણી પાસે છે ? અને હોય તો આપણને એટલી જ ખબર પડી શકે કે, તે ચોક્કસ દિવસે કેટલાં પક્ષીઓ હતાં. આપણી પાસે એક તાલુકાને આવરી શકે એટલા પણ પક્ષીનિરીક્ષકો નથી, રાજ્યની વાત જ જવા દો અને દેશભરમાં ગણતરી એ તો માત્ર શેખચલ્લીનો તુક્કો જ કહેવાય !

જો કંઈ વધુ મહત્વનું હોય તો તે કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં આખા વર્ષ દરમિયાન અને તે રીતે દસકાઓ સુધી કામ કરતાં રહેવું. જળાશયોથી સમૃદ્ધ, ખેડા જિલ્લામાં, ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય આ કાર્ય પ્રશંસનીય રીતે કરે છે.

બીજું, શિયાળામાં જ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવાય એવો એક ખોટો ખ્યાલ આપણા મનમાં ઘૂસી ગયો છે તે દૂર કરવો પડશે. અને એ વાત પણ આપણે સ્પષ્ટપણે જાણવી પડશે કે, આપણાં સ્થાનિક પક્ષીઓમાં ભલે વધારે નહીં તો એટલો રસ તો બતાવવો જ જોઈએ, જેટલો આપણે યાયાવર પક્ષીઓમાં બતાવીએ છીએ. જ્યારે, આફ્રિકા બહારની સૌથી મોટી હંજ (Flamingo)ની પ્રજનન-વસાહત ગુજરાતમાં હોય, ત્યારે ‘તે સાઈબીરિયાથી આવે છે’, તેવા સમાચારો પ્રસિધ્ધ થાય એ કેટલું બેહુલું લાગે છે ! પક્ષીનિરીક્ષકોએ ઉનાળાની સખત ગરમી અને ચોમાસાના ભરપૂર વરસાદમાં પણ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળી જવું જોઈએ.

ફળશ્રુતિ? પક્ષીનિરીક્ષકોમાંથી પણ કેટલાને ખબર છે કે, જે ગુજરાત, પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા માત્ર દુષ્કાળગ્રસ્ત પ્રદેશ તરીકે વર્ગોવાયું છે તે, દુનિયાનાં મહત્વનાં જળપ્રવાહિત ક્ષેત્રોમાંનું એક છે ? આપણા રાજ્યમાં, પ્રજનન કરતાં સારસ તથા અન્ય મોટાં, પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓ, બગલા, ઢોંક, કાંકણસાર, ચમચા અને કાજિયા તથા સર્પગ્રીવનું ખૂબ જ મહત્વનું સંકેન્દ્રીકરણ છે. જો આપણે કાંઈ કરવાનું હોય તો આ પક્ષીઓનાં પ્રજનન સ્થળોની યાદી બનાવવાનું છે. હંજ તથા ધોરડ અને ખડમોર વિષેની માહિતી તો મેળવવાની છે જ. તેમની કાળજી લઈશું તો બીજા ઘણાં સ્થાનિક પક્ષીઓ તથા યાયાવરોને ફાયદો થવાનો જ છે.

૨ શ્રી લવકુમાર ખાયરને પત્ર .....

‘વિહંગ’ના અંક-૮માં આપે સાપમાર (Crested Serpent Eagle)નું ગીરમાં શું સ્થાન છે તે બાબતે લખ્યું છે. નિયમિત ગીર જવાનું થાય છે. જ્યારે જ્યારે ગીર ગયો છું, ત્યારે ત્યારે સાપમાર અવશ્ય જોવા મળ્યો છે. મોરબાજ (Crested Hawk Eagle) ઓછા જોવા મળે છે. વૈયાંનું આગમન થયું છે. મેં ૨૬-૬-૨૦૦૦ના રોજ પ્રથમ વૈયાં જોયા. તમારા વધુ લેખ ‘વિહંગ’ને મળે તે આવકાર્ય છે. (૨૭-૭-૦૦)

ગોવિંદ વેકરિયા

સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, શીલ(વેડ), જિ. જૂનાગઢ-૩૬૨૨૪૦

.....અને જવાબ

શ્રી ગોવિંદ વેકરિયાના પત્રના સંદર્ભમાં હું જે વાત કરીશ તે ‘વિહંગ’નાં સૌ વાચકો માટે રસપ્રદ હશે. ગોવિંદભાઈ, ગીરની નજીક છે અને નિયમિત તેની મુલાકાત લે છે. સાપમાર, જ્યારે “ ગીર સહિત ગુજરાતનાં જંગલોમાં નિયમિત જોવા મળે છે”, તેમ મેં કહ્યું ત્યારે, તેનો અર્થ એવો નથી કે, તે બહુ સામાન્ય અને વિપુલ સંખ્યામાં છે. આવાં સ્થાનિક પક્ષીઓ અહીં પ્રજનન કરે છે. તેઓ પોતાની એક સીમા (Territory) બનાવે છે, એટલે તેવી જગ્યાઓએ તેમની હાજરી હોવી એ સ્વાભાવિક છે. તમારે પ્રજનન કરતી જોડીઓની નોંધ રાખી તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. બીજું, પક્ષીઓના અવાજ પ્રત્યે કાન સરવા રાખવા જોઈએ. જંગલનાં પક્ષીઓ દેખાય ઓછાં અને સંભળાય વધારે. મોરબાજ (Crested Hawk Eagle) ખરેખર જ સામાન્ય નથી, એટલે તેના તરફ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત રાખવું જરૂરી છે. સાથે સાથે, એ પણ સત્ય છે કે, સાપમાર તેની ગગનવિહારની અને વધુ બોલવાની ટેવને લીધે આપણું ધ્યાન વધુ ખેંચે છે, જે મોરબાજ માટે સાચું નથી.

વૈયાં, જુલાઈની મધ્યમાં દેખાવાનાં ચાલુ થઈ જાય છે. તે વખતે મોટાં ભાગનાં પક્ષીઓ અપુષ્પ (Juvenile) હોય છે. તેના પરથી આ પ્રવાસી પક્ષી પોતાનાં રહેઠાણ- વિસ્તારો (Range) નો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે, તેના પર થોડો પ્રકાશ ફેંકી શકાય. (અનુ. યા. ૧૭૫૨)

અતુલની માળા-વસાહત

અતુલ ઔદ્યોગિક સંકૂલ આ વર્ષે પણ માળા-વસાહતનાં પક્ષીઓના કલરવથી ગૂંજી ઊઠ્યું. ૩૦મી એપ્રિલ, રવિવારની સવારે કરેલા સર્વેક્ષણ મુજબ મળેલી માહિતી નીચે કોઠામાં આપેલી છે.

પક્ષી	ફાટી ચાંચ ઢોંક		રાત બગલો		નાનો બગલો		દરિયાઈ બગલો		નાનો કાજિયો		સફેદ કાંકણસાર		વચેટ બગલો		ઢોર બગલો		કુલ
નં. વૃક્ષ	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	પક્ષી	માળા	
૧. વડ	૮૫/૧૦૦	૪૦/૪૫					૧				૮		૧				
૨. વડ	૨	૧															
૩. વડ	૫૫/૬૦	૩૦/૩૫															
૪. ગોરસ આમલી			૪૦/૪૫	૩૫/૪૦	૧૮/૨૦	૧૦/૧૨											
૫. પીપળો			૮	૩													
૬. પીપળો			૧૨/૧૫	૧૦/૧૨					૩								
૭. ગોરસ આમલી			૨	૧	૨૫/૩૦	૧૫/૧૭	૨૫/૨૮	૧૨/૧૫	૮	૪							
૮. પીપળો			૧૦	૪/૫	૮	૩/૪	૪	૨	૬	૩							
૯. કદમ (ચૂડ)			૭	૩	૨૫/૨૮	૧૫/૧૬	૨/૪	૧							૧	૧	
૧૦. આસોપાલવ					૨૫/૩૦	૧૫/૧૮	૨૦/૨૨	૧૨/૧૫	૨૦/૨૨	૧૨/૧૫							
૧૧. વડ			૮/૧૦	૪/૫	૫/૭	૪/૫	૩૮/૪૦	૨૦/૨૨	૫/૮	૪/૫							
૧૨. વડ			૮	૪			૫	૨/૩	૩૫/૪૦	૨૦/૨૫			૬	૪/૭			
૧૩. પીપળો			૧૨/૧૫	૬/૮					૧૬/૧૮	૮/૧૦							
૧૪. પીપળો			૧૮/૨૦	૧૦/૧૨					૧૦/૧૨	૫/૭			૮	૩			
૧૫. પીપળો			૨૦/૨૨	૧૦/૧૨					૫	૨/૩			૪	૨/૩			
કુલ પક્ષીઓ અને માળા	૧૫૨/૧૬૨	૭૦/૮૦	૧૭૧/૧૮૩	૧૦૫/૧૨૩	૧૦૧/૧૧૫	૬૨/૭૨	૮૨/૧૦૨	૪૮/૫૮	૮૮/૧૦૦	૪૮/૫૮	૮		૧૮	૮/૧૩	૪	૧	૬૩૫ ૬૬૪ ૩૪૨ ૪૦૪

♦ માળાવસાહતમાં કુલ આઠ જાતનાં પક્ષીઓ હતાં, જેમાં મુખ્યત્વે, રાતબગલો (Night Heron) અને ફાટીચાંચ ઢોંક (Openbill Stork) હતાં. પક્ષીઓની કુલ સંખ્યા આશરે ૬૫૦ હતી. કુલ આશરે ૩૫૦ થી ૪૦૦ માળા હતા, જે સોળ વૃક્ષો પર કરેલા હતા. વૃક્ષોમાં વડ અને પીપળો મુખ્ય હતા. તે ઉપરાંત, ગોરસ આમલી અને આસોપાલવનાં વૃક્ષોનો પણ ઉપયોગ કરાયો હતો.

♦ ઢોર બગલાનું માત્ર એક જ કુટુંબ અને કાણી બગલાની સંપૂર્ણ ગેરહાજરી ધ્યાન ખેંચે તેવા હતાં.

♦ ધોળી કાંકણસાર બેઠી હતી પણ માળો બનાવવાનું શરૂ કર્યું ન હતું.

♦ સામાન્ય કરતાં, આ વર્ષે માળાવસાહત એક માહિનો વહેલી ચાલુ થઈ. સામાન્ય રીતે, દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ પક્ષીઓ મે માહિનાના અંતમાં કે જૂનની શરૂઆતમાં માળા બનાવવાનું શરૂ કરે છે. વરસાદ, જૂનના ત્રીજા કે ચોથા અઠવાડિયાથી આવતો હોય છે. એવું કહી શકાય કે, દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક અઠવાડિયું વહેલો વરસાદ આવશે? ફાટીચાંચ ઢોંકે માત્ર બે વડ ઉપર જ અહો જમાવ્યો હતો અને બીજાં લગભગ બધાં પક્ષીઓને તેના ઉપરથી બાકાત રાખ્યાં હતાં.

ફાટીચાંચ ઢોંકનાં બધાં જ પક્ષીઓ સુંદર પ્રજનન પોષાકમાં હતાં અને જોડીઓમાં બેઠાં હતાં. અદીથી ત્રણ કલાકના અવલોકનમાં દસેક યુગલને પાંખરતાં નિહાળ્યા. બારેક માળામાં ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ હોય તેવું લાગ્યું.

તેમના માળામાં લીલાં પાંદડાંની સંખ્યા વધુ હતી, તેથી કહી શકાય કે, માળા છેલ્લા થોડા દિવસથી જ બનાવ્યા હશે. હજી બનાવવાનું ચાલુ હતું. ગયા વર્ષના માળા વાપર્યા હોય તેવું લાગ્યું નહીં. માળો બનાવવામાં મુખ્યત્વે સુબાવળ, નીલગિરિ તથા વડનાં પાનનો ઉપયોગ થયેલો લાગ્યો. ચાંચમાં ડાળીઓ લઈને આવતાં પક્ષીઓ પણ નિહાળ્યા.

♦ આખી માળા વસાહતમાં સૌથી વધુ સંખ્યા રાત બગલાની હતી. વડ બાદ કરતાં, લગભગ બધાં જ વૃક્ષોનો તેણે માળો બનાવવામાં ઉપયોગ

કર્યો હતો. તેના માળા થોડાં કદરૂપા, સૂકી ડાળીઓથી બનાવેલા હતા. ૭૦ થી ૮૦ % માળામાં બચ્ચાં હતાં. કેટલાંક બચ્ચાં માળાની આજુબાજુ, ત્રણથી ચાર ફૂટના ઘેરાવામાં કરતાં હતાં.

♦ ગયા વર્ષની સરખામણીમાં આ વર્ષે, દરિયાઈ બગલા (Reef Heron) અને વચેટ બગલા (Median Egret) નો ઉમેરો થયો હતો. દરિયાઈ બગલાના માળામાં બચ્ચાં દેખાતાં હતાં. જ્યારે વચેટ બગલાના માળામાં હજી તેની ગેરહાજરી હતી. ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષે, નાના કાજિયાના માળાની સંખ્યામાં ખૂબ વધારો થયો હતો. તેમણે પીપળાનાં વૃક્ષોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કર્યો હતો.

♦ કલબલાટ મુખ્યત્વે, નાના બગલા, દરિયાઈ બગલા અને નાના કાજિયાનાં બચ્ચાંનો હતો. ફાટીચાંચ ઢોંક ખૂબ જ શાંત હતાં, જ્યારે રાત બગલા કવચિત્ 'કવો..ક' અવાજ કરતા.

માળા વસાહતનું હજી વધુ બારીકાઈથી અનુસરણ કરવાનું વિચાર્યું છે, જે 'અતુલ' પરવાનગી આપે તો.

ગીરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

♦ આ વર્ષે સિંહની ગણતરી વખતે સાસણગીર ગયા હતા. ૫-૬ 'મે'ના રોજ 'ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન'ની દક્ષિણ-પૂર્વ સરહદ પર આવેલા જામવાળા વિસ્તારના બથેશ્વર મહાદેવની આજુબાજુ અમે ફર્યા હતા. કહેવાતા સદીના કારમા દુકાળમાં પણ બથેશ્વર મહાદેવ વિસ્તારના બંને ઝરામાં પાણીનાં વહેણ ચાલુ હતાં અને તેથી જ, ઝરણાંની બંને બાજુએ લીલી ઘટ્ટ વનરાઈ હતી. બથેશ્વરમાં, પ્રાંગણમાં ચરલ (Holopectea intergrifolia, ફૂલ: જાન્યુ.-એપ્રિલ, ફળ: ફેબ્રુ.-એપ્રિલ) નું મહાવૃક્ષ ઊભું હતું.

બથેશ્વરથી મુંડાચોક, મુંડાચોકથી જાનવડલા, બથેશ્વરથી જામવાળા, જામવાળાથી રાવણઝેમ અને ડભાલા નેસ, એ રીતે અમે ગાડીમાં કે પગપાળા ફર્યા. કુલ ૮૫ જાતિનાં પક્ષીઓ જોયાં. કેટલાંક રસપ્રદ અવલોકનો આ મુજબ છે.

◆ **નવરંગ :-** કુલ ૩૦થી ૩૫ જગ્યાએ મળી, ૭૦થી ૮૦ જેટલાં નવરંગ નોંધ્યાં. બધાં જ નવરંગના રંગો પૂરબહારમાં હતા. આ પક્ષીની ઓળખમાં કોઈ જ તકલીફ નથી પડતી. મોટા ભાગનાં પક્ષીઓ ઘટાદાર, લીલાં પર્ણોધરાવતાં વૃક્ષો પર પથી ૨૦ ફૂટની ઊંચાઈએ બેઠેલાં હતાં. ફક્ત ત્રણ કે ચાર જગ્યાએ, પક્ષીઓને નીચે જમીન પર ફૂદકા મારતાં જોયાં. સંદર્ભ પુસ્તકોમાં ‘આ પક્ષી મોટે ભાગે જમીન પર જોવા મળે છે’, એમ જણાવેલું છે. બધાં જ પક્ષીઓ ખૂબ જ બોલકાં હતાં. એક વાર શરૂ કરે પછી આઠ-દસ વાર બોલ્યા વગર બંધ ન કરે. એટલું ઓછું હોય તેમ સામેથી એનો ભાઈબંધ એમાં સાદ પૂરાવે. તેના વિશિષ્ટ અવાજને લીધે પક્ષી શોધવામાં સરળતા રહેતી. સવાર અને સાંજના ભાગમાં વધુ બોલતાં હોય તેવું લાગ્યું.

મોટા ભાગનાં અવલોકનોમાં એક વૃક્ષ પર બે કે ત્રણ જ પક્ષીઓ જોવા મળતાં. તેઓ ક્યાં તો એકબીજાની પાછળ ઉડાડી કરતાં અથવા પોતાની જગ્યાએ જ બેઠાં બેઠાં પ્રશ્નોત્તરી -સંવાદ કરતાં હોય તેવું લાગતું. જોડી બનાવવાની શરૂઆતની ચેષ્ટા હોય તેવું લાગતું. નર-માદા જુદાં ઓળખી શકાતા ન હતાં. લગભગ દસેક જગ્યાએ પક્ષીની ચાંચમાં તરણાં કે જાંડુ ઘાસ જોવા મળ્યું. માળાની સામગ્રી હશે. ક્યાંય માળા જોવા ન મળ્યા.

◆ **દૂધરાજ :-** લગભગ ૧૩૦ થી ૧૫૦ જેટલાં દૂધરાજ ગણ્યાં. પુષ્પ નર, પુષ્પ માદા અને અપુષ્પ પક્ષીઓની સંખ્યા લગભગ સરખી સરખી હતી. ઝરણાંની બંને બાજુની વનરાજીમાં અંદર અંદર ફરતાં હતાં. પ્રમાણમાં ઓછાં બોલકાં લાગ્યાં, પ્રજનન ઋતુ હોવા છતાં, એટલે આશ્ચર્ય થયું. મુખ્યત્વે માદા પક્ષીની પાછળ નર પક્ષી અથવા બચ્ચાં ઊડીને જતાં હોય તેવાં દ્રશ્યો વધુ જોવાં મળ્યાં. બે-ત્રણ જગ્યાઓએ પુષ્પ નર અને અપુષ્પ વચ્ચે લડાઈઓ પણ થતી નિહાળી. કોઈ પક્ષી માળાની સામગ્રી સાથે ન જોયું.

◆ મોટીપૂંછ દશરથિયું (Long-tailed Nightjar) ગુજરાતમાં છે?

રાત્રે અમારા તંબુની આસપાસ ચક, ચક, ચ.....ક, ચક અવાજ તો સતત આવ્યે જ રાખતો હતો. અવાજ પરથી નાના દશરથિયા (Common Indian Nightjar)નો ખ્યાલ આવી ગયો. રાત્રે ધૂળિયા રસ્તા પર એક-બે નિહાળ્યાં પણ ખરા.

પછી એક વિચિત્ર ‘ચોંક’, ‘ચોં.....ક’ અવાજે અમારું ધ્યાન દોર્યું. મીનીટમાં ત્રણથી ચાર વાર, એમ આઠ-દસ મીનીટ સુધી તે ચાલ્યું. ક્યારેક ઊડતાં બોલે તો ક્યારેક બેઠેલી અવસ્થામાં. અમે મુખ્ય રસ્તા પર બત્તી લઈને નીકળ્યા. લગભગ અડધા-એક કલાકની મહેનત પછી, અવાજની દિશામાં દૂર જમીન પર બે ઝીણી લાલ આંખો ચમકી ઊઠી. નજીક જઈને જોયું તો, થોડું મોટાં કદનું દશરથિયું લાગ્યું. મોટી પહોળી પૂંછડી, ગળા પરનો સફેદ પટ્ટો, પાંખ પર મેલા ધોળા ત્રણ-ચાર પટ્ટા વગેરે પરથી પુસ્તક ફંફોસતાં મોટીપૂંછ દશરથિયું (Longtailed Nightjar) લાગ્યું. ઊડાન વખતે તેની પાંખ પરનું સફેદ ધાબું તારાની જેમ ચમકતું નોંધ્યું. પણ ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદીમાં મોટીપૂંછ દશરથિયાનો સમાવેશ નથી, તો આ કયું દશરથિયું હશે ? (વન દશરથિયું - Jungle Nightjar હોવાનો સંભવ વધારે. ગીરમાં તે હોય છે. - લા.)

◆ **ટીસા (White-eye Buzzard)** જુદી જુદી ચાર જગ્યાએ જોયાં. એમાંથી એક જગ્યાએ તે જમીન પર, ઊધઈના રાફડા ઉપર નાની નાની જીવાત ખાતો જોયો. પહેલા વરસાદને લીધે નીકળેલા પાંખવાળા મંકોડા, એનો ખોરાક હતો.

◆ એક બાજુ મોરબાજ (Crested Hawk Eagle), રંગીન બટાવડા (Painted Sandgrouse) અને લીલીબગલી (Little Green Heron) જેવાં થોડાં અસામાન્ય પક્ષીઓ જોયાં, તો બીજી બાજુ, નીચેનાં સામાન્ય પક્ષીઓની ગેરહાજરીથી આશ્ચર્ય થયું ! કોઈપણ પ્રકારનું ગીધ, કાણી બગલી (Pond Heron) નાનો કલકલિયો (Common Kingfisher),

ફૂલ સુંઘણી (Flower-pecker), વૈયાં (Rosy Pastor), કોઈપણ પ્રકારનો લટોરો (Shrike). (વૈયાં, મે મહિનામાં ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ મળે. પ્રજનન માટે ચાલ્યા ગયા હોય. - લા.)

અબાબીલના પગમાં દોરી

૩-૮-૨૦૦૦ના રોજ અમારા બિલ્ડિંગના ધાબા પર બે અબાબીલ (House Swift) અધમૂઆં થયેલાં મળ્યાં. ધ્યાનથી જોતાં, બંનેના પગમાં ગૂંચવાયેલી પતંગની દોરી હતી. આસપાસ છએક કાગડાએ દેકારો મચાવ્યો હતો. મેં ધીમે રહીને, બંને પક્ષીને પકડી લીધાં. તેમણેય કોઈ વિરોધ દર્શાવ્યો નહીં. પતંગની દોરીથી પગ એટલા ગૂંચવાયેલા હતા કે છોડતાં દસ મિનિટ થઈ. મને પ્રશ્ન એ થયો કે, આ પક્ષીનાં પગમાં દોરી કેવી રીતે ગૂંચવાઈ હશે ? અને તે પણ બંને પક્ષીના પગમાં એક સાથે ? આ પક્ષી, પીંછાંમાંથી માળો બનાવે એટલે માળાની સામગ્રીના રૂપે દોરી આવી હોય તે શક્યતા પણ ઓછી છે. કદાચ રાતવાસો કરતા હોય તેવી કોઈ જગ્યાએ પડેલી દોરી ગૂંચવાઈ ગઈ હોય ?

બંને પક્ષીઓને જુદીજુદી રકાબીમાં પાણી પીવડાવ્યું. હાંફતાં હાંફતાં બંનેએ તે પીધું ! બંનેને ઓરડાની બારી પાસે, આકાશ તરફ મોં રહે તે રીતે બેસાડી દીધાં. એક અબાબીલ દસેક મિનિટ પછી અને બીજું, લગભગ અડધા કલાક પછી ખુલ્લા આકાશમાં રમતું થઈ ગયું.

વલસાડમાં દૂધરાજની વધતી જતી સંખ્યા !

છેલ્લાં દસેક વર્ષથી વલસાડમાં દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) ની સંખ્યામાં ખૂબ જ ઝડપથી વધારો થતો મેં અનુભવ્યો છે. ૧૯૮૧-૮૨માં દૂધરાજ, અમને વધઈનાં ‘બોટનીકલ ગાર્ડન’, ‘વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન’ કે ડાંગનાં અને ધરમપુરનાં પૂર્વ જંગલોમાં જોવા મળતાં. ૧૯૮૪-૮૫માં દૂધરાજ શહેરની આસપાસનાં ગામડાઓમાં, વગડાઓમાં કે સીમમાં જોવા મળવા લાગ્યાં. હમણાં હમણાં વલસાડમાં રહેતા રહેતા પણ દર બે-ત્રણ દિવસે એક-બે દૂધરાજ જોઈ છું. શહેર ફરતી વનરાજીમાં તેમને ઊડતાં અને રસ્તો ઓળંગતાં જોઈ છું. વાંકી, ઔરંગા અને પાર નદીઓના કિનારાની વનરાજીમાં તથા અતુલની હરિયાળી વસાહતમાં તેઓ પ્રજનન કરતાં હશે તેમ માનું છું. આ ઝડપે તેમનું અતિક્રમણ ચાલુ રહે તો બે-ત્રણ વર્ષમાં મારા નિવાસસ્થાન કે હોસ્પિટલમાંથી પણ દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગશે ! (આ સંખ્યા- વધારો સાચો હશે કે આભાસી ? જંગલો કપાતાં તેમને ત્યાંથી સ્થળાંતર કરવું પડ્યું હોય તે પણ શક્ય છે. શહેરની વનરાજી, સીમનાં અને રસ્તાને શોભાવતાં વૃક્ષો, જાહેર કે ખાનગી બગીચા, આવાં સ્થળાંતર કરતાં પક્ષીઓ માટે અગત્યનાં આશ્રયસ્થાનો છે, તેવું તારણ કાઢી શકીએ ? -સં.)

ડૉ. પીયૂષ પટેલ,

૧લે માળે, અવિ ઓર્કડ, હાલર રોડ, વલસાડ- ૩૯૬૦૦૧

પક્ષીનિરીક્ષણ :- પોરબંદરની આસપાસ

૨૫-૪-૨૦૦૦ના રોજ, એ.સી.સી. ફેક્ટરીની ખાણો તથા રતનપર, આડેદર અને કુછડી વિસ્તારમાં, જમીન પર માળો કરતાં પક્ષીઓ (Ground nesting birds) ના માળા શોધવા ગયો.

વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) ના બે માળા જોયા, જેમાં ૪-૪ ઈંડાં હતાં. નર- માદાને પાંખરતાં (mating) જોઈને નવાઈ લાગી. આ પહેલાં રણગોધલા (Indian Courser)ને પણ આ રીતે ઈંડાં મૂક્યા બાદ પાંખરતાં જોયાં છે. હજી, અમુક વગડાઉ ટિટોડી ૪ થી ૬ નાં સમૂહમાં તથા કવચિત્ પાંખરતી જોવા મળે છે.

કુછડી વિસ્તારમાં ખાણોનો વ્યાપ ખૂબ જ વધતો જાય છે, જેનાથી જમીન પર માળો કરતાં પક્ષીઓને અસર પડી છે. આ વર્ષે એક પણ ટિલોર (Houbara Bustard)આ વિસ્તારમાં દેખાતું નથી. ટિટોડી (Red-wattled Lapwing), વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) તથા

રણગોધલાના એક પણ માળા આ ૧૨ થી ૧૫ ચો. કિ.મી.ના વિસ્તારમાં દેખાયા નથી.

એ.સી.સી. ફેક્ટરીની ખાણોમાં બે મોટા ચકવાના (Great Stone Plover) માળા જોયા. તે ઢોળાવ ઉપર હતા. વરસાદનું પાણી સરકી જાય અને માળાને નુકસાન ન થાય એટલે કદાચ ! પહેલા માળામાં એક ઈંડું મળ્યું. ૨૮-૪-૨૦૦૦ના રોજ મારા મિત્ર મુકેશ ભટ્ટ સાથે ફરી ગયો ત્યારે, તેમાં એક ઈંડાનો વધારો થયેલો હતો. ૩૦-૪-૨૦૦૦ના રોજ ફરી મારા મિત્રો જયદેવ ધાવલ તથા બી.કે. પરમાર સાથે ત્યાં ગયો ત્યારે, તેમાં એક પણ ઈંડું ન હતું. શિયાળ, લોકડી કે વડુ ઉપાડી ગયું હશે ? બીજા માળાનાં બે ઈંડાં સહી સલામત છે.

તા. ૨૮-૪-૨૦૦૦ તથા ૩૦-૪-૨૦૦૦ના રોજ, પોરબંદર પોર્ટ વિસ્તાર તથા આસપાસના જળપ્લાવિત વિસ્તારોમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર પક્ષીઓ જોયાં. શ્વેતપીઠ કીચડીયો (Curlew Sandpiper), ગડેરો (Godwit) (ક્યા?-સં.), મોટી બાટણ (Grey Plover), સોનેરી બાટણ (Golden Plover), કાયબરંગી (Turnstone), નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) વગેરે પ્રજનન પોશાકમાં હતાં. આ ઉપરાંત, ગયણો (Shoveller) અને સીંગપર (Pintail) બતકો, લડાખી વાબગલી (Common Tern), મત્સ્યભોજ (Osprey), કપાસી (Blackwinged Kite), ભગવી સમડી (Brahminy Kite) વગેરે જોયાં.

આ વર્ષે ૩૦-૪-૨૦૦૦ના રોજ, બીરલા ફેક્ટરીની પાછળ આવેલા જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં ૧૦૦૦૦+ નાના હંજ (Lesser Flamingo) જોયા. ગયા વર્ષે અમારા વિસ્તારમાં ઓછો વરસાદ થવાથી, બરડા સાગર ડેમ, અમીપુર ડેમ, ગોસાબારા ડેમ વિસ્તાર વગેરે સાવ ખાલી હોવાથી આ જગ્યાએ તેની સંખ્યા વધારે હશે એમ માનું છું.

ભરત રૂથાણી

૫, વાડી પ્લોટ, 'ભરત નિવાસ', પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫

વડોદરા શહેર ગીધવિહીન ?!

બે વર્ષ અગાઉ રાજમહેલના પ્રાંગણમાં ઊંચા તાડનાં વૃક્ષો પર ગીધ બેઠેલાં જોવા મળતાં. બે વર્ષથી વડોદરા શહેરમાં ગીધ દેખાતાં નથી. ગીધના પુનઃવસવાટ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ? (અત્યાર સુધીના અવલોકનો અને અભ્યાસના આધારે એવું કહી શકાય કે, ગીધના સફળ પ્રજનન માટે, શહેરી વિસ્તારોમાં વનીકરણની સાથે સાથે, જૂનાં, મોટાં વૃક્ષો ખાસ બચાવવા જોઈએ. આવાં વૃક્ષોને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ જાહેર કરી, જ્યાં સુધી તેમનું કુદરતી મૃત્યુ ન થાય ત્યાં સુધી રક્ષણ આપવું જોઈએ. શહેરના વિસ્તરણ દરમિયાન થતી રસ્તાઓ ને મકાનોના બાંધકામની યોજનાઓ વખતે આવાં વૃક્ષોની હાજરી. ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ. એ અશક્ય નથી, પણ ટૂંકી દ્રષ્ટિવાળા સરકારી અધિકારીઓ તથા લાલચુ 'બિલ્ડરો'ના વશની બહારની વાત છે, દુભાગ્યે જેમની રહેમ પર આપણો શહેરી વિકાસ થઈ રહ્યો છે ! આ ઉપરાંત જંતુનાશકોના (જેમાંનાં અમુક તો પ્રતિબંધિત છે) બેફામ ઉપયોગ ઉપર થોડી લગામ રાખવી જોઈએ. માત્ર જંતુનાશકો વડે ગંદકી દૂર ન થાય અથવા રોગચાળામાંથી મુક્તિ નહીં મળે, તેને માટે કચરાના પધ્ધતિસરના નિકાલની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી આવશ્યક છે. - સં.)

કાર્તિક ઉપાધ્યાય

એ-૮, સૃષ્ટિ ફ્લેટ્સ, સૂર્યદર્શન ટાઉનશીપ સામે, માંજલપુર, વડોદરા-૩૬૦૦૧૧

'શલાખાના જાનૈયા !'

◆ ૨૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ મુળીના ડેમમાં ૧૭૦ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) જોઈ.

◆ ૧૦-૨-૨૦૦૦ના રોજ પાટડીના બારી તળાવ અને રણાસર તળાવમાં કુંજનાં (Common Crane) મોટાં ટોળાં જોવા મળ્યાં. બંને જગ્યાએ

થઈને ૧૫૦૦ની આસપાસ સંખ્યા હશે.

◆ ૧૮-૨-૨૦૦૦ના રોજ બજાણા ગામની ભાગોળે આવેલા દોઢ ચો.કિ.મી.ના ઘેરાવામાં ફેલાયેલા જળપ્લાવિત ક્ષેત્રમાં નિરીક્ષણ કરતો હતો, ત્યારે કતારબંધ હંજ (Flamingo) ને ઊડતાં જોયાં. ત્યાંનાં ગામના એક વૃદ્ધ માણસે કહ્યું. "સા'બ આ ઊડે છે, તે દર વરસે આવે છે અને જાય છે. અમે તેને 'શલાખાનાં જાનૈયા' કહીએ છીએ."

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસ-સ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મુળી-૩૬૩૫૧૦

વીરેશ્વરમાં (જિ. સા. કાં.) ચિલોત્રાનો માળો

૧૫-૪-૨૦૦૦ના રોજ અમે વીરેશ્વર અને પોળોનાં જંગલોમાં ગયાં. વીરેશ્વરની ધર્મશાળાના ધાબેથી જ પહેલાં તો પીળક (Golden Oriole) નાં દર્શન થયાં, પછી ધીરે ધીરે મોટો કંસારો (Green Barbet), દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) અને સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Golden Woodpecker) વગેરે જોવા મળ્યાં. અહીંનું આખું જંગલ સતત, મોટા કંસારાના અવાજથી ગૂંજ્યા કરે છે.

ત્યાર બાદ, પાછળના પહાડ પર ચડ્યાં. રસ્તામાં, નારંગી રંગનું તેતર જેવું પક્ષી દોડાદોડી કરતું જોયું. થોડી ચર્ચા-વિચારણાના અંતે અને પુસ્તકમાં જોવા બાદ નક્કી થયું કે, તે ચોખારા (Red Spurfowl) હતું.

એટલામાં વરસાદનું એક ઝાપટું પડી ગયું અને વાતાવરણ એકદમ રળિયામણું બની ગયું. સાંજના સમયે ફરી ધાબા પર બેઠા હતા, ત્યાં...આ શું ? ચિલોત્રો (Grey Hornbill) ! અમારી સામે ઊમરાના ઝાડ (ગુલાર, Ficus racemosa, ફળની ઋતુ: જાન્યુ.-જૂન, પક્ષીઓનાં પ્રિય) પર બેઠો હતો. રાખોડી રંગનું શરીર અને ચાંચ તથા ચાંચ પર સુંદર મજાની ઢાલ. અદ્ભુત ! આ અલભ્ય પક્ષીને પાંચેક મીનીટ જોયાં કર્યું અને દિલ બાગબાગ થઈ ગયું ! પછી સલીમઅલીના પુસ્તકમાં જોયું તો ખબર પડી કે, આ તેની પ્રજનનની ઋતુ છે. જો તેનો માળો જોવા મળે તો કેવી મજા પડે ?!

બીજે દિવસે મંદિરની પાછળના ભાગમાં થોડું ચાલ્યા પછી બીજો ચિલોત્રો દેખાયો. તેની ચાંચમાં લાલ-કાળારંગનું દ્રાક્ષના કદનું ફળ હતું. એક ઝાડ પરથી બીજા ઝાડ પર થોડી થોડી વારે ઊડતો હતો. તેનો અવાજ સમડીના અવાજ જેવો હતો, માત્ર સમડીના અવાજમાં પાછળથી જે ધ્રુજારી આવે છે તે ન હતી. તે વારંવાર બોલતો હતો.

પછી તો દર દસ મીનીટે અમે તેને, ચાંચમાં પેલું ફળ લઈને જતો જોયો. (કદાચ ઉમરાનું જ ફળ હતું.) તેની પાંખો વીંઝવાનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. ધ્યાનથી તપાસ કરતાં એક વિશાળ વૃક્ષમાં લગભગ ૫૦ થી ૬૦ ફૂટ ઉપર એક મોટી શાખામાં આવેલી બખોલમાં તે પક્ષી જતું હતું. સ્વાભાવિક રીતે, તે જ તેનો માળો હતો. ખાસ અમે એ નોંધ્યું કે, પક્ષી ત્રણ-ચાર ફળ ચાંચમાં ભરી આવતું અને કંઈક વિશિષ્ટ રીતે ડોક અને ચાંચ ઊંચા-નીચાં કરીને વારાફરતી અંદરનાં સંગ્રહીત ફળ બહાર કાઢતું. માળો ખૂબ ઊંચે હોવાથી અંદરની કશી ખબર પડે તેમ ન હતું. અમારો વિરેશ્વરનો ફેરો ખરેખર સફળ થઈ ગયો !

આ ઉપરાંત ખેરખટ્ટો (Indian Treepie, જે અહીં કાગડા જેટલો સામાન્ય છે.), હરિયલ (Green Pigeon), નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher), હરિતનીલ માખીમાર (Verditer Flycatcher) વગેરે અનેક જંગલનાં પક્ષીઓ જોયા.

વીરેશ્વરમાં જૂનું મંદિર તોડાવી નાખેલું. સાંભળ્યું છે, દાનમાં મળેલી મોટી રકમમાંથી મહારાજ મોટું મંદિર બંધાવી રહ્યા છે. આ જ પૈસા, તે વિસ્તારની કુદરતી સંપત્તિ બચાવવામાં વપરાય તો ?

બિરેન પાધ્યા

૧૩/૧૪૫, શાંતિ એપાર્ટમેન્ટ, શાસ્ત્રીનગર પાસે, અમદાવાદ-૧૩

❑ દૂધરાજના માળામાં પતંગનો કાગળ

આજે સવારે (૨-૭-૨૦૦૦) ઈન્દ્રોડા પ્રકૃતિ ઉદ્યાન ખાતે, શ્રી નૂરમહંમદ ઠેબા સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં કરતાં, અચાનક બાવળનાં વૃક્ષોની વચ્ચે દૂધરાજના માળા જોયા. ૧૫-૨૦ ફૂટના અંતરે બે માળા હતા. માળા બનાવવાનું કાર્ય ચાલુ હતું. થોડી થોડી વારે નર અને માદા વારાફરતી આવી સાજ-સજાવટ કરી જતાં હતાં. દૂરથી માળામાં કંઈક પ્લાસ્ટીક જેવું દેખાયું. પક્ષીઓ ઊડી ગયા બાદ નજીક જઈને જોયું તો, પ્લાસ્ટીક નહીં પણ ફાટેલા પતંગનો સફેદ રંગનો કાગળ માળામાં વપરાયેલો જોયો. બંને માળામાં કાગળ વપરાયો હતો.

ચૈતન્ય નિમાવત

૩૩૯/૪, ૨૯૧, સેક્ટર-૮ ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૮

❑ ઘેડ વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

દર વર્ષે મે, જૂન, જુલાઈમાં ગીર જતા ત્યારે નવરંગ (Indian Pittal) જોવાનો લહાવો મળતો. પહેલી વખતે માધવપુર(ઘેડ વિસ્તાર), મારા ઘરની નજીકના બગીચામાં, એક નવરંગ જોવાનો લાભ મળ્યો. 'ગીર', મારા બગીચામાં આવી ગયા જેટલો આનંદ અનુભવ્યો ! ગીર-ગિરનાર સિવાય પણ નવરંગ !

ભગવી સમડી (Brahminy Kite) આ વિસ્તારમાં ઘણી જ છે. નારિયેળીમાં એક માળો છે. પક્ષીજગતમાં નાવીન્યપૂર્ણ કોઈ અવાજ હોય તો તે ભગવી સમડીનો છે ! (પક્ષીઓની અંદાજિત સંખ્યા, તેનો સ્થાનિક વ્યાપ, માળાની સંખ્યા અથવા પ્રજનનની વિસ્તૃત નોંધ તથા તેના લાક્ષણિક અવાજનું સવિસ્તાર વર્ણન વગેરે માહિતી મળી શકે ?-સં.)

'મે'ના અંતમાં, ગીરમાં જામવાળા પાસે એક રાજગીધ (King Vulture) ને આરામથી બેઠેલું અને ત્યાર બાદ, ઘૂમરી લેતું જોવાનો અવસર મળ્યો.

તા. ૫-૭-૨૦૦૦ના રોજ અમારી વાડીમાં ધોધમાર વરસાદ પછી નીકળેલા ઉઘાડમાં ઉડાડ કરતા પાંખવાળા મંકોડા પકડતું ચાતક (Piedcrested Cuckoo) યુગલ આવી ચડ્યું. સાવ પાસે જવા છતાં પણ ઊડતું ન હતું. તેઓની એક કલાક ચાલેલી મંકોડાની મિજબાની અમે પણ માણી ! (૧૩-૭-૨૦૦૦નો પત્ર)

ગોવિંદ વેકરિયા

સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, શીલ-૩૬૨૨૪૦, જિ. જૂનાગઢ

❑ દેયડના બાળઉછેરમાં વિસંગતતા

મારા બાગમાં આ વર્ષે પણ દેયડ દંપતીએ માળો કરી બચ્ચાં ઉછેર્યાં. મને સતત બે વર્ષ એમની બાળઉછેર પ્રણાલીના અવલોકનની તક મળી.

મારા આશ્ચર્ય સાથે ગયા વર્ષનાં અને આ વર્ષનાં અવલોકનોમાં તદ્દન વિરોધાભાસ જોવા મળ્યો.

મે-જૂન, ૧૯૯૯

◆ માળાના ઘડતરમાં નર ભાગ લેતો ન હતો. તેણે માળાની અને આસપાસના વિસ્તારની ચોકી કરી, પણ સક્રિયપણે સળીઓ લાવ્યો નથી.

◆ ઈંડાં મુકાયા પછી માદાને ખવડાવ્યું નથી. પોતાની ભૂખ સંતોષવા માદા અવારનવાર થોડું ઘણું ખાઈ, ઝટપટ માળામાં જતી રહેતી. આ કાર્ય દિવસ દરમ્યાન કોઈ પણ સમયે થતું હતું.

◆ બચ્ચાંના ખોરાકની જવાબદારી માદાને શિરે હતી. નર જવલ્લે જ ભાગ લેતો. ક્યારેક થોડું ખાવાનું લઈ આવે તો માળાની બાજુએ ડાળી પર બેસી જોરશોરથી ગીત ગાતો ! પોતે બતાવેલી "પિતૃ-વાત્સલ્યની" પિપૂડી પોતે જ વગાડતો !

આ બધાં અવલોકનોથી તદ્દન વિરોધાભાસી વર્તન આ વર્ષે જોયું.

મે-જૂન, ૨૦૦૦

◆ માળાના ઘડતરમાં માદાની જેમ જ અને લગભગ સરખા પ્રયત્નો નર પણ કરતો હતો. એ ચોકી કરવાની સાથે સાથે સળીઓ પણ લાવતો.

◆ ઈંડાંના સેવન દરમ્યાન માદા, દિવસે અધિકતમ સમય માળામાં રહેતી. એના આ લાંબા વસવાટ દરમ્યાન નર તેને ખોરાક પહોંચાડતો. સૂર્યાસ્ત પછી જ્યારે કાગડા અને કાબરની અવરજવર બંધ થતી ત્યારે માદા અચૂક બહાર આવતી અને પોતાનો ખોરાક જાતે શોધતી.

◆ બચ્ચાં થયા પછી નર પણ માદાની જેમ જ ખોરાક લાવી બચ્ચાંને આપતો હતો. ફરક એટલો જ કે નર માળાની બિલકુલ નજીકના વિસ્તારમાંથી ખોરાકની શોધ કરતો હતો, કારણ કે, તેને આ કાર્યની સાથે સાથે માળાની ચોકી પણ કરવાની હતી, જ્યારે માદા મારા આંગણાથી ઘણે દૂર જઈ ખોરાક શોધી લાવતી હતી.

◆ મે-જૂન ના દિવસો દરમ્યાન સાંજના ૭-૪૫ના સમયે, જ્યારે ખાસતું અંધારું હોય અને ઘર-આંગણે બીજાં કોઈ પણ પક્ષી ન હોય, તેવા સમયે પણ દેયડ દંપતી ખોરાક શોધતું હતું, તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, તેમની દ્રષ્ટિ બીજા પક્ષીઓના હિસાબે ઘણી શક્તિશાળી હશે ?

ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખા આર. બલર

૧૦, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

❑ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજહંસ

તા. ૨૦-૨-૨૦૦૦ના રોજ અમે બન્ને મિત્રો શિયાળુ પ્રવાસી પક્ષીઓની ગણતરી કરવા સુખભાદર ડેમ ગયા હતા. આ ડેમ સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમ કક્ષાની સિંચાઈ યોજના અંતર્ગત આવતો ડેમ છે, જે બોટાદથી ૨૫ કિ.મી, સાયલા તરફ જતાં આવેલો છે. અમે લગભગ ચારેક કલાક આ ડેમ પર રોકાયા. અહીં બે દ્રશ્યો ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. એક તો એ કે, અંદાજે ૫૦૦ જેટલા રાજહંસ (Barheaded Geese) હતા, જે કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં નોંધાયેલી મોટામાં મોટી સંખ્યા હશે. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂજ સંખ્યામાં આવતા આ રાજહંસ, આ વર્ષે આટલી મોટી સંખ્યામાં કેમ આવ્યા હશે તે વિચારવા જેવી બાબત છે. અમે સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણાં જળાશયો આ શિયાળે ફર્યા, પણ અન્ય કોઈ જગ્યાએ રાજહંસ જોવા મળ્યો નથી.

બીજી ધ્યાન ખેંચનાર બાબત એ હતી કે, આ ડેમ ઉપર ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં માછીમારી થાય છે. સ્થાનિક 'કોન્ડ્રાક્ટરો' માછીમારી માટે, મજૂર તરીકે બિહારી માણસોને રાખતા હોય છે. આ પરિસ્થિતિ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના ઘણા ડેમ ઉપર જોવા મળે છે. આ માછીમારોનો ભોગ બનેલી પેણ અમને જોવા મળી. પીંછાસહિત, તાજી ઉતારેલી પેણની ખાલ અમે જોઈ.

ઈન્દ્ર ગઢવી, દુધ્યંતસિંહ ઝાલા

પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, સર પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ / ધવલ ટેનામેન્ટ, સુભાષનગર, ભાવનગર

❑ મહેમાનો રહી પડ્યા !

તા. ૨૫-૬-૨૦૦૦ના રોજ અમે ભાવનગર શહેરના કુંભારવાડા વિસ્તારમાં પક્ષીઓ જોવા ગયા. જ્યાં ધ્યાન ખેંચનાર બાબત આ મુજબ હતી.

◆ ૪, મોટા ગડેરા (Blacktailed Godwit) અને ૨, નાના લીલાપગ (Marsh Sandpiper) જોવા મળ્યાં, જે આપણા વિસ્તારમાં શિયાળુ પ્રવાસી પક્ષીઓ છે પરંતુ, તે પોતાના વતનમાં પાછા નહીં ગયા હોય !!

◆ અંદાજે આઠ હજાર જેટલા નાનાહંસ (Lesser Flamingo) જોવા મળ્યાં. આ જગ્યાએ શહેરની ગટરનું પાણી અને મીઠાના અગરમાંથી ગળતું પાણી, એમ બંને પાણી ભેગાં થતાં હોઈ પાણીની ખારાશ મીઠા પાણી કરતાં થોડી વધારે હોય છે, જે કદાચ મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓને આકર્ષવાનું કારણ હશે. મ.કુ.શ્રી શિવભદ્રસિંહજી અને શ્રી મોહીતભાઈ અંધારિયાના કહેવા મુજબ નાના હંસની આટલી મોટી સંખ્યા ભાવનગર શહેરમાં આ

પહેલાં ક્યારેય જોવા મળેલ નથી.

ઈન્દ્ર ગઢવી, શ્રેણીક શાહ,
/ પ્લોટ-૧૫, બારસો મહાદેવવાડી, પીલ ગાર્ડન સામે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

પીળો પોપટ !

તા. ૪-૭-૨૦૦૦ના રોજ અમારી કૉલેજના પ્રાંગણમાં પીળા રંગનો (Lutino) પોપટ(Roseringed Parakeet) જોવા મળ્યો. દૂરબીન વડે જોતાં, તેની આંખ લાલ રંગની હતી અને ગળામાં કાંઠલો ન હતો. આમ તે માદા હતી. પક્ષીઓમાં જોવા મળતી આ વિશેષતાવાળાં પક્ષીઓ કુદરતી અવસ્થામાં, ભાગ્યે જ લાંબું જીવતાં હોય છે. 'કેમોફ્લેજીંગ' નહીં થવાને કારણે તેઓ શિકારી પશુપક્ષીઓથી ભાગ્યે જ બચી શકે છે. અમારી સંસ્થાના પટાવાળા શ્રી નિરુભાઈના કહેવા મુજબ આ પોપટ અહીં છેલ્લા બે-અઢી માસથી દેખાય છે. કબૂતરોને નાખવામાં આવતી જરૂર પાવા માટે અહીં અનેક પોપટ એકઠા થાય છે, તેમાં આ પીળો પોપટ પણ હોય છે.

ઈન્દ્ર ગઢવી

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

◆ કચ્છમાં હાલ વૈયાનાં ખૂબ મોટાં ટોળાં જોવા મળે છે. તે પાછા વળવાની તૈયારીમાં લાગે છે. મારા ઘરની સામે, પીપળામાં તેનું ટોળું તા. ૨૧-૩-૨૦૦૦થી ૧૫-૪-૨૦૦૦ સુધી, દરરોજ દેખાતું. હવે આવતા બંધ થયાં છે પરંતુ, ૨૧-૪-૨૦૦૦ના રોજ સામત્રામાં ૨૦૦, દેશલપરમાં ૧૦૦ તથા મોટી વિરાણીમાં ૧૦૦ પક્ષીઓ જોયેલા.

◆ ૧૫-૪-૨૦૦૦ના રોજ સામત્રામાં બે મધિયાબાજ (Honey Buzzard) જોયેલા. ૧૬-૭-૧૯૯૨ના રોજ મેં તેમને, મોટી વિરાણીમાં માળો કરતાં જોયા છે. એ માળો શોધવાનો યશ શ્રી એ.ઓ.લાંગા, 'ફોરેસ્ટ ગાર્ડ'ને જાય છે.

◆ માંડવીના દરિયા કિનારે, નળિયાના પક્ષીનિરીક્ષક કવિ તેજે ૧૪-૫-૨૦૦૦ના રોજ ૧૧-૧૨ની સંખ્યામાં સોનેરી બાટણ (Eastern Golden Plover, *Pluvialis dominica*) જોયેલી. હું અને અશ્વિન પોમલ તા. ૧૬-૫-૨૦૦૦ના રોજ માંડવી ગયેલા ત્યારે, એક સોનેરી બાટણ ઉનાળુ પોષાકમાં જોવા મળી હતી. અહીં બીજા, નીચેનાં પક્ષીઓ જોયા.

મોટી બાટણ (Grey Plover)	૧	શિયાળુ પોષાકમાં
રાતાપગ (Red Shank)	૧	
મોટી ઢોંગીલી (Large Sand Plover)	૧	ઉનાળુ પોષાકમાં
પીળાપગ ધોમડો(Herring Gull)	૧	

◆ માંડવીના ટોપણસર તળાવમાં ૧૨૦ નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) તથા એક વાધોમડી (Slenderbilled Gull) જોયાં. (તા. ૧૪-૫-૨૦૦૦)

◆ ભુજના હમીરસર તળાવમાં ૧૪-૫-૨૦૦૦ના રોજ, એક ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) જોયું, જે ઋતુપ્રવાસમાં પાછું ગયું લાગતું નથી.

◆ તા. ૧૦-૬-૨૦૦૦ના રોજ સાંધીપુરમ્ ડેમમાં છ શિયાળુ ડૂબકી (Blacknecked Grebe) ઉનાળુ પોષાકમાં જોઈ. આ ઉપરાંત એક મોટી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) અને ૧૦૦ ચમચા(Spoonbill) પ્રજનન પોષાકમાં જોયા. ૫ સર્પગ્રીવ (Darter) જોયા. ઘાસમાં રણ ફડકફુટકી (Streaked Wren- Warbler) નો માળો જોયો જેમાં હજી ઈંડાં મુક્યાં ન હતાં. સિંધાડામાં એક બદામી રણ ગોધલા (Indian Courser)નો માળો જોયો, જેમાં બે ઈંડાં હતાં.

◆ ૧૧-૩-૨૦૦૦ના રોજ કવિ તેજ અને અશ્વિન પોમલ સાથે જશાપર, લાલા, બુડિયા, કોણીયારોના ઘાસના પ્રદેશમાં કર્યા. અહીં સૂકી જમીન પર બેઠેલી કુલ ૨૪ ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) જોઈ. મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજીના કહેવા મુજબ, એ વાબગલી સ્થળાંતરમાં વહેલી આવી ગઈ

હશે. અહીં એક લગ્ગડ (Laggar Falcon) અને બે રૈતચંડૂલ (Sand lark) જોઈ.

◆ ૪-૬-૨૦૦૦ના રોજ સુરા (તાલુકો?-સં) ગામ પાસે ઋતુનો પહેલો ચાતક (Piedcrested Cuckoo) જોયો. નિરોણા ડેમ (તાલુકો?-સં) પાસે એક કાબરા દિવાળીધોડાને (Large Pied Wagtail) ખડકની તિરાડમાં ખોરાક લઈને જતાં જોયો. તેમાં તેણે માળો કર્યો હશે કારણ કે, વારાફરતી નર-માદા અંદર જતાં હતાં.

◆ ૨૩-૭-૨૦૦૦ના રોજ ઋતુનાં પ્રથમ વૈયાં (Rosy Pastor) સૈયદપર રખાલ ખાતે જોયા.

◆ તા. ૨૦-૮-૨૦૦૦ના રોજ મેં તથા શ્રી અશ્વિન પોમલે, દેવીસર તળાવની (તા. ભુજ) મુલાકાત લીધી ત્યારે, નીચેના મુખ્ય પક્ષીઓ જોયા. નકટા(Nukta)-૮, નાની સિસોટી બતક(Lesser Whistling Teal)-૪, લીલી તુતવારી (Green Sandpiper) -૨; કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) -૧૦, નાની વાબગલી (Little Tern)-૧, ભગવી સમળી (Brahminy Kite) -૧

કચ્છમાં રણતૂતી (Trumpeter Finch, *Bucanetes githagineus*) ની અવલોકન નોંધ

હમણાં ઘણાં વર્ષોથી કચ્છમાં રણતૂતી જોવા મળી નથી. તાજેતરમાં પ્રબ ગામમાં (તા. મુદ્રા), ફકીર મામદ તુર્કે જોયેલી. મારાં કચ્છનાં અવલોકનો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૬-૩-૮૬	ખારી નદી	૧૫-૨૦
૭-૩-૮૬	"	૮
૧-૩-૮૭	"	૧ (માદા)
૮-૩-૮૭	"	૩ (નર)
૧૫-૧૧-૮૭	રૂદ્રમાતા ડેમ(તા.ભુજ)	૧૫
૩-૧૨-૮૭	"	૪-૫
૨૬-૧૨-૮૭	"	૪૦૦ + (થોડાં અપુષ્પ સાથે)
૧૬-૧-૮૮	"	૨૦૦ + (થોડાં અપુષ્પ સાથે)

આ રણતૂતી જોવા સ્વ.શ્રી શિવરાજકુમાર ખાયર તે વખતે આવવાના હતા, પણ તે દેખાતી બંધ થવાથી આવેલા નહીં. રણતૂતી, કચ્છ સિવાય ગુજરાતમાં ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

કચ્છમાં કચ્છી બટાવડાં (વાકુવાકુ, Spotted Sandgrouse, *Pterocles senegallus*) ની અવલોકન નોંધ

કચ્છમાં બન્ની વિસ્તારમાં પહેલાં જોવા મળતાં કચ્છી બટાવડા, ગાંડા બાવળના આકમણ બાદ જોવા મળતાં નથી. મારી અવલોકન નોંધ નીચે મુજબ છે.

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૧૦-૨-૮૦	ભિરંડીયારા (બન્ની)	ટોળું
૨૦-૨-૮૩	કાસવતી ડેમ	૧૦૦(પાણી પીવા આવેલાં)
૧૫-૧-૮૪	"	૧૫૦ (પાણી પીવા આવેલાં)
૭-૧૨-૮૭	વેકરિયા ઢંઢ (બન્ની)	૮૦

ત્યાર બાદ, આ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં નથી.

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૬૦૦૨૦

□ કચ્છમાં દૈયડના પ્રજનનની નોંધ

ગુજરાતમાં વ્યાપક દૈયડ, કચ્છમાં ક્યારેક જ દેખાય છે. ભુજમાં રામકુંડ પાસે તથા રાપર અને માંડવીમાં તેની નોંધ થયેલી છે. ચાડવા રખાલમાં મેં બે-ત્રણ વાર તેની નોંધ કરી છે.

તા. ૧૪-૫-૨૦૦૦ના રોજ ચાડવા રખાલમાં એક જામફળીના ઝાડના થડની બાજીમાં, મેં તેનો માળો જોયો ! નર-માદા વારાફરતી બચ્ચાંને ખવડાવવા જતાં જોવા મળતાં હતાં. કચ્છમાં દૈયડના પ્રજનનની આ પ્રથમ નોંધ કહેવાય.

સ્વ. વિજયગુપ્ત મૌર્યના પુસ્તક ‘પ્રકૃતિના લાડકવાયા’માં જણાવ્યું છે કે, ભુજના લાખોટાબાગમાં દૈયડ છોડવી જોઈએ પરંતુ, દૈયડનો તો કુદરતી જ વસવાટ થઈ ગયો !

તા. ૪-૬-૨૦૦૦ના રોજ નિરોણાગામ પાસે દૈયડ જોઈ.

□ કેચીપૂંછ વાબગલીના માળા

૪-૬-૨૦૦૦ના રોજ નિરોણા ડેમમાં ૫૦ કેચીપૂંછ વાબગલી (Indian River Tern) જોઈ. વચ્ચે ટેકરા પર તેના લગભગ પચીસેક માળા હતા. ૧૫-૨૦ બચ્ચાં દેખાતાં હતાં, ખાસ કરીને મા-બાપ ખાવાનું લઈને આવે ત્યારે. સાથે, બે નાની વાબગલી (Little Tern) ના પણ માળા હતા. આ ઉપરાંત, તે વિસ્તારમાં ગજપાઉ (Blackwinged Stilt), ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) તથા ધોબીડા (Large Pied Wagtail) ના પણ માળા જોયા.

□ વૈયાંની વિદાય

૨૮-૫-૨૦૦૦ના રોજ દેવીસર તળાવ પાસે લગભગ ૧૫૦૦ જેટલાં વૈયાં (Rosy Pastor) જોયાં. ત્યાર બાદ, મને જોવા મળ્યાં નથી.

□ ગડેરાના ડેરા

૨૬-૬-૨૦૦૦ના રોજ બાલાચોર ડેમ (તા.અબડાસા)માં ૩૦૦ મોટા ગડેરા (Blacktailed Godwit) જોયા. નલિયાથી કવિ તેજે જણાવ્યું હતું કે, તેમણે પણ આ મહિનામાં જખઉ પાસે મોટા ગડેરા જોયાં, જે પ્રજનન પોષાકમાં ન હતાં. આ યાયાવર પક્ષીઓ જૂન મહિના સુધી અહીં કેમ ?

(શ્રી ધર્મકુમાર સિંહજીના ‘Birds of Saurashtra’માં જણાવ્યા પ્રમાણે, “છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગડેરાનો વસવાટ લંબાયો છે. મેં મહિનાના મધ્ય ભાગમાં સામાન્ય રીતે વિદાય લેતાં આ પક્ષીઓમાંનાં કેટલાંક જુલાઈ સુધી રોકાય છે.” કદાચ બીજા શિયાળા સુધી રોકાઈ જતાં હશે ? મને, શ્રી લાલસિંહભાઈ સાથેની વાતચીત યાદ છે, જેમાં તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે, મોટે ભાગે અપુષ્પ પક્ષીઓ, કે જેઓ તે વર્ષે પ્રજનન કરી શકવા યોગ્ય નથી, તેઓ અહીં રોકાઈ જતાં હશે. - સં.)

અધિન પાંમલ

પાંમલ જ્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

□ કાગની વાત

શ્રી ઉદય વોરાએ હમણાં એક દિવસ મને ફોનથી જણાવેલું કે, “સેક્ટર ૧૯ (ગાંધીનગર) માં કમાન્ડર બંગલાની સામે એક ગિરનારી કાગડાનું બચ્ચું ઘાયલ પડ્યું છે”. હું અને મારો સહાયક, લાલો, બન્ને ત્યાં પહોંચ્યા. જ્યાં કાગડાનું બચ્ચું પડ્યું હતું ત્યાં, નજીકનાં વૃક્ષો પર કાગડાની મોટી જમાત એકઠી થયેલી હતી. બચ્ચાની પાસે જનાર ઉપર હુમલો થતો હતો. છતાં અમે તત્પર હતા. અમે વ્યૂહ રચ્યો. લાલાએ કપડાની થેલી પહોળી કરી. ઝડપભરે અમે સ્કૂટર લઈ બચ્ચાની નજીક પહોંચ્યાં. લગભગ સોએક કાગડા “કા-કા” કરતા અમારી તરફ ધસ્યા, પણ મેં સ્કૂટર ‘રેઈઝ’ કર્યું એટલે અમારી ઉપર ઝળુંબી રહ્યા, નજીક ન આવ્યા. લાલાએ ત્વરાથી બચ્ચાને થેલીમાં લઈ લીધું અને મેં સ્કૂટર હંકારી મૂક્યું. ‘સરકીટ હાઉસ’ થી થોડે દૂર સુધી કાગડાનું ટોળું અમારો પીછો કરતું રહ્યું. પછી તેઓએ અમને છોડ્યા.

અમે બચ્ચાને લઈને ‘પાર્ક’ માં આવ્યા. બચ્ચાને થોડાં ખોરાક અને પાણી આપ્યા. તેને કળ વળી. તે સાજું થઈ ગયું. (૧૯-૬-૨૦૦૦)

નટવર હોડાઉ, ‘વન વિહારી’

૨૫૮/એ/૭, ‘ચ’ ટાઈપ, સેક્ટર - ૨૯, ગાંધીનગર ૨૮૨૦૨૯

□ હવે કાગડાનો વારો ?

* ભાવનગરમાં ઓછી થતી કાગડાની વસ્તી અંગે મેં મુકેલા પ્રશ્નાર્થનાં સંદર્ભમાં મા.શ્રી શિવભદ્રસિંહજી સહમત નથી. તેઓ આ પ્રશ્ન પૂછતાં જણાવે છે કે, “બોરતળાવ બાજુ આવો, જોઈએ તેટલા કાગડા બતાવું.” શ્રી વિશુભા રાઓલે મારી વાતને મહદ્અંશે સમર્થન આપ્યું છે. તેનું કારણ આપતાં તેઓ જણાવે છે કે, ભાવનગરમાં ફળાઉ ઝાડોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ છે અને તેને પરિણામે, કોયલની સંખ્યા પણ વધી છે. કોયલ રીતસર કાગડાનાં ઈંડાંનો નાશ કરે છે. એટલે કાગડાની સંખ્યા ઘટી છે.

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ-૨૪, બ્લોક-બી, બેંક સોસાયટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

* પોરબંદરમાં પણ કાગડા ઓછા થયા છે. આમ તો વાવાઝોડને કારણે બધાં જ પંખીઓ ઓછાં થયાં છે, પણ કાગડા તો હવે ઘણા જ દુર્લભ બન્યા છે. મેં છેલ્લે ઘણા દિવસોથી કાગડો જોયો નથી.

નરોત્તમ પલાણ

૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર - ૩૬૦૫૭૫

* ‘વિહંગ’, ગ્રીષ્મ ૨૦૦૦માં ‘હવે દેશી કાગડાનો વારો?’ નોંધ શ્રી નવનીત ભટ્ટે કરેલી. વાત સાચે જ વિચાર માંગી લે છે. ગત શ્રાવ્ય પક્ષમાં (ભાદ્રપદ ૨૦૫૫) પંદરેય દિવસ વાસ નાંખતી વેળાએ મને પણ કાગડાની સંખ્યામાં થયેલો સ્પષ્ટ ઘટાડો ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. મારી અગાશી ઉપરાંત, અન્ય અગાશીઓમાં નજર કરતાં, કાગડા ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળ્યા. નવનીતભાઈએ કાગડા માટે ‘દેશી’ વિશેષણ કેમ પ્રયોજ્યું ? શું ‘વિલાયતી’ કાગડા ગુજરાતમાં છે કે, હજી ગુલામી મનોદશામાંથી આપણે મુક્ત થયા નથી? (૬-૫-૨૦૦૦) -

(આપણે ત્યાં ‘દેશી’ કે ‘વિલાયતી’ નહીં, પણ ‘સામાન્ય’ (Common Crow) અને ‘ગિરનારી’ કાગડા (Jungle Crow) છે. શ્રી નવનીતભાઈએ ‘સામાન્ય’ માટે, ‘દેશી’ શબ્દ ભૂલમાં વાપર્યો હશે- સં)

રસેશ જમીનદાર

બી/૧૦, વાસ્તુ એપાર્ટમેન્ટ્સ, શ્રીજી પેલેસ સામે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩

* “કાગડા ઓછા દેખાય છે ?” તેવો સવાલ ઘણા સમયથી મારા મનમાં ઉદ્ભવતો અને એ બાબતે મિત્રો સાથે ચર્ચા પણ થયેલી. છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી જૂનાગઢની આસપાસના વિસ્તારમાં સવાર-સાંજ ફરીએ છીએ ત્યારે, અગાઉના વર્ષોની જેમ પીપળનાં ઝાડ ઉપર, જે જગ્યાએ કાગડાઓ રાતવાસો કરતા હતા તે જગ્યાએ તેમની સંખ્યા નહીંવત્ જોવા મળે છે. મારા અનુભવ પ્રમાણે, જંગલ વિસ્તારમાં જ્યારે કોઈ હિંસક પ્રાણીએ મારણ કરેલું હોય ત્યારે, મારણની આસપાસના વિસ્તારમાં મોટી સંખ્યામાં કાગડા એકઠા થઈ જતા તે હવે જોવા મળતા નથી.”

આર.કે.દેથડિયા

૯૩, કોરેસ્ટ ક્વાર્ટર્સ, સરદાર બાગ, જૂનાગઢ

* ત્રણ-ચાર દિવસ પહેલાં મમ્મીએ કહ્યું, “હમણાંથી કાગડા બિલકુલ દેખાતા નથી, કેમ આમ હશે ?” હવે એમને પણ પણ ચિંતા થવા લાગી. એ જરૂરી પણ છે ને ?

વિરેન્દ્ર સંઘવી

બી-૨૪/૨, રેસકોર્સ પાર્ક, એરપોર્ટ કોસીંગ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

❑ ઢોર બગલાનો અલગ રંગ

અહીં રાજકોટના, જિલ્લા-ઉદ્યાનમાં માળા-વસાહતની શરૂઆત જોવા મળેલી છે. તેમાં માત્ર ઢોર બગલા (Cattle Egret) જ છે. આ પત્રનું નિમિત્ત પણ ઢોર બગલા જ છે !

આ માળા- વસાહતમાં બધા જ બગલા પ્રજનન-પોષાકમાં છે. તા. ૭-૬-૨૦૦૦ના રોજ ચાર પક્ષીઓ થોડાં જુદાં જોવા મળ્યાં. તેમનાં કદ અને પ્રજનન-પોષાક સરખા જ છે, પણ ચાંચ, જે સામાન્ય રીતે પીળાશ પડતી કે કેસરી હોય તેને બદલે વાદળી અને લાલ (ગુલાબી જેવી) છે, જ્યારે આંખનો રંગ પણ પીળાશ પડતો હોવાને બદલે લાલાશ પડતો છે. પગના રંગમાં પણ થોડો ફેર લાગે છે.

મેં લગભગ બધાં જ ઉપલબ્ધ પુસ્તકોમાં આ વિષે જાણવા તપાસ કરી, પણ તેમાં કોઈ જ માહિતી આ બાબતે આપી નથી. 'વિહંગ'ના અન્ય વાચકો પણ આ બાબતે ધ્યાન રાખે. તેમણે આવા રંગના ફેરફાર ક્યાંય નોંધ્યા હોય તો જણાવે. (પ્રજનનકાળના અમુક ભાગમાં ઢોર બગલાની ચાંચ,ચાંચ અને આંખ વચ્ચેનો ભાગ તથા પગ, સિંદુરિયા લાલ રંગના થઈ જાય છે. સંદર્ભ : A Field Guide to the Waterbirds of Asia- AWB- સં.)

તુષાર સંઘાણી

૧- માહુતિનગર, એરોડ્રોમ રોડ, રાજકોટ-૩૮૦૦૦૧

❑ ચાલો 'બર્ડ ફીડર' બનાવીએ

✧ એક 'મીનરલ વોટર'ની ખાલી 'બોટલ' લો. તેનું ઢાંકણ ખોલી નાખો અને ઢાંકણને એક મોટી 'ડીશ'માં ચોંટાડી દો. 'બોટલ'ના ઢાંકણમાં ચારે બાજુ અનાજના દાણા સરકી શકે તેવાં કાણાં પાડો. બોટલમાં અનાજ ભરો. બોટલનાં ઢાંકણને ('ડીશ' સાથે), આંટા ચડાવી બોટલમાં ફીટ કરી દો. 'બોટલ' ઊંધી રાખી, છેડે દોરો બાંધી ઝાડ પર લટકાવી દો. જેમ જેમ ડીશમાંથી પક્ષીઓ દાણા ખાતાં જશે તેમ તેમ અનાજ બોટલમાંથી સરકતું રહેશે. જેટલી વહેલી 'બોટલ' ખાલી થાય તેટલા તમે નસીબદાર !

✧ અજમેરી બોર લો તો, તેમાં જાળી આવે છે. તે જાળી મગફળીથી આખી ભરી, બાંધી અને તેને વાડામાં કે આંગણામાં લટકાવી દો. અનેક પક્ષી આવશે.

❑ સુરત પાસે જલમુરઘો

દર વર્ષે દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જલમુરઘો (Watercock, Kora) જોવા મળે જ છે. આ વખતે ૨૭-૭-૨૦૦૦ના રોજ સુરતથી થોડે દૂર, ડાંગર ના ખેતરોમાં આશરે દર ૪-૫ ખેતરે એક જલમુરઘો જોવા મળ્યો. આમ છૂટાં છૂટાં, સારી સંખ્યામાં જલમુરઘા જોવા મળતા આનંદ થયો (કુલ કેટલી સંખ્યા ? કેટલા વિસ્તારમાં ? - સં)

❑ તા ૧૨-૬-૨૦૦૦ના રોજ 'વાંસદા રાષ્ટ્રીય પ્રકૃતિ ઉદ્યાન'માં ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) ના ત્રણ માળા જોયા. ત્રણેય માળા સાગનાં ઝાડ ઉપર હતા (માળાની ઊંચાઈ ? કદ અને દેખાવ ? પ્રજનનની વિગતો, શક્ય હોય તો ?-સં)

મુકેશ ભટ્ટ

સૂર્યકિરણ એપાર્ટ., ઘોડઘોડ રોડ, સુરત. ૩૯૫૦૦૧

❑ ઘાયલ પોપટ

આ વર્ષે મે મહિનામાં અમારા બગીચામાં લીંબુના ઝાડ નીચે એક પોપટ ચાલતો દેખાયો. મોટા ભાગે પોપટ જમીન પર ચાલતા ઓછા દેખાય. ધ્યાનથી જોતાં ખબર પડી કે, તેની એક પાંખ બરાબર કામ કરતી ન હતી. આ સ્થિતિમાં જો ધ્યાન નહીં રાખીએ તો રાત સુધીમાં બિલાડીનું ભોજન બની

જશે તેમ લાગ્યું. મેં તેને પકડીને એક ઓરડામાં રાખ્યો. બે દિવસ સુધી તેણે પાણી પણ ન પીધું. તેની પાંખમાંથી લોહી નીકળતું હતું, પણ પાટાપિંડી કરવા જઈએ તો તે વધારે ગભરાયટ બીજે દિવસે બગીચાનાં બધાં જ ફળ દાડમ, જાંબુ, કેરી, જમરૂખ તેની પાસે મૂકી દીધાં ! તેણે દાડમથી શરૂઆત કરી ! ધીરે ધીરે ઊડવાનું પણ શરૂ થયું. ૫-૬ દિવસ પછી શ્રી ઇન્દ્રભાઈ ગઢવીને ત્યાં મૂકી આવ્યા. હવે બિલકુલ સાજો થઈને ઊડી ગયો છે.

આ સમયગાળામાં બે રાજપીપળાના પોપટ ઝાડ પર ફૂલો તોડતા અને મોટી સીટી મારતા દેખાયા હતા. હાલમાં દેખાતા નથી. (રાજપીપળાના પોપટની હાજરી નોંધપાત્ર કહી શકાય. શહેરી વિસ્તાર એ તેનું કુદરતી રહેઠાણ નથી. પાંજરામાંથી છૂટેલા પણ હોઈ શકે - સં)

કિશ્રા ગોહિલ

વનસ્પતિ શાસ્ત્ર વિભાગ, સર પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

❑ સાબરકાંઠામાં રાખોડીશિર મેના (Greyheaded Myna, *Sturnus malbaricus*)

ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર દ્વારા, સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તથા ધોલવાણી 'રેન્જ'ના જંગલ વિસ્તારમાં વન્યજીવો અને પક્ષીઓને લગતો અભ્યાસ હાથ ધરાયેલો છે. આ અભ્યાસના ભાગ રૂપે તા. ૧૦-૮-૨૦૦૦ના રોજ ભિલોડા તાલુકામાં આવેલા વાધેશ્વરી ગામ નજીકના પર્ણપાતી જંગલ (Deciduous Forest)ની મુલાકાત લેવાની તક મળી.

અહીં એક સ્થળે વૃક્ષોની ઘટામાં ફરતી-બોલતી કાબરો (Myna)ની એક નાની ટુકડીએ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એમના અવાજ અને સમૂહચારી રીતભાત પરથી ડૉ. કેતનને લાગ્યું કે, આ બ્રાહ્મણી મેના (Brahminy Myna) તો નથી જ. તેમણે મુંબઈમાં આવેલા 'પવઈ' જળાશયના કાંઠે વનરાજીમાં રાખોડીશિર મેનાને નજીકથી જોઈ તથા સાંભળી હતી, તે સ્મૃતિના આધારે, આ પંખીઓ રાખોડીશિર મેના હોવાની મજબૂત શંકા વ્યક્ત કરી. શ્રીમયુરે દૂરબીનમાંથી ધ્યાનથી જોતાં, મેનાનું રાખોડી માથું અને કથ્થઈ પૂંછડી તથા શરીરનો નીચલો ભાગ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાયાં. પુસ્તકોમાંથી આ મેનાનાં ચિત્રો સ્થળ ઉપર ચકાસી જોયાં. તેના આધારે પક્ષીની ઓળખમાં કોઈ શંકા રહી નહીં.

આ મેના વિષે શ્રી લલકુમાર ખાયરે નીચે મુજબની ટિપ્પણી કરેલી છે. (સ્રોત :- Birds of Gujarat, A Salim Ali Centenary Overview, Journal of BHNS, Vol. 93, No. 3) "સલીમ અલીએ આજવા નજીક મેળવેલા રાખોડીશિર મેનાના નમૂના સિવાય મારી પાસે આ પક્ષી વિષે કોઈ માહિતી નથી. સલીમ અલી પણ, ગુજરાતમાં આ જાતિની પરિસ્થિતિ વિષે કોઈ ટિપ્પણી કરી શક્યા નથી. જોકે હું ધારું છું કે, તે ગુજરાતમાં વધુ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત છે અને પ્રજનન ઋતુ સિવાયની ઋતુમાં ઉત્તર તરફ ફેલાય છે. "

ડૉ. કેતન ટાટુ, મયુર મિસ્ત્રી

વૈજ્ઞાનિક, ગીર ફાઉન્ડેશન, ઈન્દ્રોડ પાર્ક, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૯

(આના અનુસંધાનમાં રાખોડીશિર મેનાની શ્વેતશિર પ્રજાતિની અવલોકન નોંધ, જે વિહંગના સર્ળંગ અંક ૭ તથા ૮માં આવી હતી, તેને પણ ધ્યાનમાં લેવા હું વાચકોને સૂચવું છું - સં.)

❑ ભાવનગરમાં ચાતકની વહેલી પધરામણી

આ વર્ષે તા. ૨૩-૫-૨૦૦૦ના રોજ રાત્રે આશરે ૧૨ વાગ્યે તથા પાછલી રાત્રે ૪-૦૦ વાગે ચાતક (Piedcrested Cuckoo) ને સુંદર રીતે બોલતાં સાંભળ્યો. ૧૯૮૮માં ૨૪મી મેના રોજ મેં તેને પહેલો બોલતો સાંભળેલો અને મેં તે સ્વ.શ્રી શિવરાજકુમાર ખાયરને જણાવેલું. ત્યારે તેમણે

લખેલું, “ Your record of the 24th May ' 88 is most interesting and the earliest that I know of, since last few years” છેલ્લાં દસેક વર્ષનો ‘રેકોર્ડ’ જોઈએ તો, ‘૮૮: ૨૪-૫, ‘૮૯: ૨-૬, ‘૯૪: ૬-૬, ‘૯૫: ૪-૬, ‘૯૬: ૨૯-૫, ‘૯૮: ૨-૬ . એ દિવસે તે વર્ષનો સૌ પ્રથમ ચાતક બોલતો મેં સાંભળ્યો હતો.

આમ આ વર્ષે ૨૩-૫ના રોજ ચાતકનું આગમન, એ મારી નોંધ પ્રમાણે એક વિક્રમ કહેવાય.

ભાવનગરમાં હંજની મોટી સંખ્યા

૨૩-૫-૨૦૦૦ના રોજ નવાબંદર, મીઠાના અગર (Saltpan) ના વિસ્તારમાં, શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયાએ ૨૦૦૦ જેટલાં નાનાં તથા મોટાં હંજ જોયાં હતાં. આ ઉપરાંત, ૨૫૦-ગિલટીયાંચ (Avocet), ૧૫૦-ગડેરા, (Godwit), ૨૫-ચમચા (Spoonbill) વગેરે જોયાં.

૨૩-૬-૨૦૦૦ના રોજ, મેં તથા શ્રી મોહિતભાઈએ આ જ જગ્યાએ ૫૦૦૦ હંજ જોયા, જેમાં ૮૦ % નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) હતાં.

તા. ૧-૭-૨૦૦૦ના રોજ કુંભારવાડા પાસે જ્યાં, દરિયાના પાણી સાથે ગટરનું પાણી ભેગું થતાં મોટું જળખાલિત ક્ષેત્ર (Wetland) બન્યું છે, ત્યાં પણ આશરે ૫૦૦૦ જેટલાં હંજ જોયાં, જેમાંનાં મોટા ભાગનાં નાનાં હંજ હતાં. આ સમયે મારી સાથે શ્રી શિવભદ્રસિંહજી તથા શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયા પણ હતા.

નવનીત ભટ્ટ
ભાવનગર

ભાવનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

◆ ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) ને માળાની સામગ્રી એકઠો કરતો જોયો. માળાના તળિયે તે મેંદીની ડાળખી ગોઠવે છે. મેંદીની ડાળખી તેને ચાંચથી તોડતાં તકલીફ પડે છે. અંદરનું આવરણ તે બોરડીના તીરખાં માંથી બનાવે છે. બોરડીનાં તીરખાં કાપતાં તેને કોઈ જ તકલીફ પડતી નથી.

◆ ગયા વર્ષે શકરા (Shikra) ના એક માળામાં ત્રણ બચ્ચાં હતાં. એક નબળું હતું. તેને બાકીનાં બે બચ્ચાંએ મારી નાખ્યું. આ મરેલા બચ્ચાને શકરો માળાની બહાર લઈ જઈને, તાર પર બેસીને ખાઈ ગયો.

◆ ભાવનગરમાં વિક્ટોરિયા પાર્કમાં શ્વેતશિર સમડી (Brahminy Kite) નો માળો જોયો (ક્યું ઝાડ ? તારીખ ?-સં.). એક બચ્ચું અકસ્માત માળાની બહાર પડી ગયું, જે માળામાં પાછું ગોઠવ્યું. પછી શું થયું તેની ખબર નથી.

વિશુભા રાઓલ

ઈન્ડસ્ટ્રીયલ જ્વેલ્સ પ્રા. લી., વિક્ટોરિયા પાર્ક પાસે, ડેરી રોડ, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૧

સાબરકાંઠામાં નવરંગ

ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર દ્વારા સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તેમ જ ઘોલવાણી ‘રેન્જ’માં આવતાં જંગલોમાં, પક્ષીઓ તેમ જ વન્ય જીવો અંગેનો એક અભ્યાસ હાથ ધરાયેલો છે.

આ અભ્યાસ અન્વયે, તા. ૭-૬-૨૦૦૦થી ૧૦-૬-૨૦૦૦, તેમ જ, તા. ૯-૮-૨૦૦૦ થી ૧૨-૮-૨૦૦૦ એમ બે વખત આ વિસ્તારોમાં ફરવાની તક મળી.

જૂન મહિનાની મુલાકાત દરમિયાન અહીંનાં જંગલોમાં નવરંગ (Indian Pitta) ની પ્રચૂરતાએ ધ્યાન ખેંચ્યું. વણજ ‘નર્સરી’થી પોળો વિસ્તાર થઈને સરસવ ગામ સુધીના આશરે ૧૩ કિ.મી.ના અંતરમાં, પોળો ‘કંપસાઈટ’થી લાંબા સાદડ થઈને ખેરવાડા ‘નર્સરી’ સુધીના આશરે ૧૦ કિ.મી.ના અંતરમાં, ખેરવાડાથી વાઘેશ્વરી સુધીના આશરે ૧૪ કિ.મી.ના

અંતરમાં તેમ જ વીરેશ્વરથી કઠવાડી વચ્ચે, નવરંગનો ‘બેવડી સિસોટી જેવો સૂર, (Double-whistle Note) લગભગ ડગલે ને પગલે સાંભળવા મળેલો. આ પરથી તેની પ્રચૂરતાનો ખ્યાલ આવશે. વણજ ‘નર્સરી’માં એક નવરંગને, ચાંચમાં ડાળખી લઈને બેઠેલો જોયો, જાણે અમારા જવાની રાહ જોઈને. તેના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે, નવરંગ અહીં પ્રજનન કરતો હશે. ઑગષ્ટ માસમાં લીધેલી મુલાકાત દરમિયાન, એક સ્થાનિક વ્યક્તિ સાથેની વાતચીત પરથી પણ એમ જણાયું કે, નવરંગ અહીં પ્રજનન કરતો હશે. (તેણે અમને એક જગ્યાએ, ઝાડ પર, માળો બતાવ્યો પણ ખરો.

પ્રથમ મુલાકાત દરમિયાન વણજ નર્સરી ખાતે, વીરેશ્વરના મંદિરથી કઠવાવડી જવાના રસ્તે, ખેરવાડા નર્સરીથી વાઘેશ્વરી જવાના જંગલમાર્ગે તેમજ લાંબા સાદડથી ખેરવાડા નર્સરી જવાના જંગલમાર્ગે, એક-બે, એક-બે, નવરંગ જોવા પણ મળ્યા. પરંતુ, તેની ‘ડબલ-વ્હિસલ નોટ’ની પ્રચૂરતા પરથી એવું લાગ્યું કે અમે જેટલા નવરંગ જોયા હશે તેના કરતાં ન જોવા મળેલા (અર્થાત્, માત્ર સંભળાયેલા) નવરંગની સંખ્યા અનેકગણી હશે !

આ બે મુલાકાતો દરમિયાન ધ્યાનમાં ખેંચે તેવી બીજી બાબત એ હતી કે, જૂન માસમાં સંભળાયેલા તેના અવાજની સરખામણીમાં ઑગષ્ટ માસમાં સંભળાયેલો તેનો અવાજ જુદો હતો. જૂન માસમાં નવરંગ મહદ્ અંશે ‘ડબલ વ્હિસલ’ પ્રકારનો અવાજ કરતો હતો, જ્યારે ઑગષ્ટમાં ‘સિંગલ વ્હિસલ’ પ્રકારનો અવાજ કરતો હતો. વળી, જૂન માસમાં ઑગષ્ટ કરતાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં આ પક્ષીનો અવાજ સંભળાતો હતો. સંભવ છે કે, જૂન માસ દરમિયાન આ પક્ષી, જોડી બનાવવાની શરૂઆત કરતું હશે, ને તેથી, તેની સીમા નક્કી કરવાની (Territorial) વર્તણૂકની અસર હેઠળ વધુ બોલકણું બની જતું હશે. ઑગષ્ટ માસમાં જોડી બનવાનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું હોવાની શક્યતા હોઈ, તે કંઈક અંશે મૂંગું થઈ જતું હશે.

કેતન ટાટ્ટ, મયુર મિસ્ત્રી

એ/૩૧, ગોયલ ટાવર, મૈત્રી સોસાયટી સામે, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫/
C/o. વિનોદ જોષી, મહાવીર નગર, વિજયનગર જિ. સા. કાં.-૩૮૩૪૬૦

ગીરમાં નવરંગ

ચાલુ વરસે નવરંગ (Indian Pitta) વિષે કંઈક વિશેષ જાણકારી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે અંગેની નિરીક્ષણ નોંધ આ સાથે મોકલું છું.

◆ સિંહની વસ્તી ગણતરી વખતે, તા. ૧૬-૫-૨૦૦૦થી તા. ૧૭-૫-૨૦૦૦ દરમિયાન, ગીરમાં ઠેર-ઠેર નવરંગ જોયા. તે ઉપરથી એવું લાગતું હતું કે, આ પક્ષી એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયાથી શરૂ કરી, ‘મે’ના પ્રથમ પખવાડિયા દરમિયાન અહીં આવી પહોંચે છે.

◆ આ પક્ષી આવતાંની સાથે જ પ્રજનન નૃત્ય ચાલુ કરી દે છે. વહેલી સવારે છ વાગ્યાથી શરૂ કરી, સાંજના છ વાગ્યા સુધી, નર પક્ષી પોતાની ચાંચ આકાશ તરફ રાખી, ડોકનો વિશિષ્ટ લટકો કરી, મોટો ‘ડબલ’સીટીનો અવાજ કરતું હતું.

◆ આ સમય દરમિયાન નર પોતાની સીમા (Territory) પણ નક્કી કરતો હોય તેવું લાગ્યું.

◆ જૂન માસથી આ પક્ષીનું જોડું બંધાઈ જાય છે. તેનું સંવનન જોવું તે એક લહાવો છે.

◆ જૂનના છેલ્લા પખવાડિયા દરમિયાન નર-માદા બન્ને માળા બાંધવાનું કામ ચાલુ કરી દે છે. માળો કાંટાળા ઝાડની ડાળીઓ તેમજ વૃક્ષનાં પાંદડાં, ઘાસનાં તણખલાંમાંથી બનાવે છે. માળો અંદરથી સુધડ અને સુંવાળો હોય છે અને બહારના ભાગે કાંટાળા સાંઠીકડાથી બનાવેલો હોય છે. (નિરીક્ષણ : તા. ૨૪-૨૫ જૂન ૨૦૦૦, સ્થળ : ખાંભા નજીક હનુમાનગાળા)

◆ માળો બની ગયા પછી આ પક્ષી બોલવાનું ખૂબ ઓછું કરી નાખે છે. જરૂર પડ્યે જ બોલે છે. તેમ છતાં વાતાવરણ વાદળાયું થાય,

કે તુરત જ બોલવાનું ચાલું કરી દે છે. ઈડાં સેવવાનું કામ લગભગ માદા પક્ષી જ કરે છે. તે દરમિયાન નર પક્ષી માળાની નજીકના વિસ્તારમાં જ ફરે છે. (નિરીક્ષણ તા. ૧-૨, જુલાઈ ૨૦૦૦, સ્થળ : હનુમાનગાળા તેમજ તેની આસપાસનો વિસ્તાર)

♦ માળામાં ઈડાં મુક્યા બાદ સેવાતાં લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાં લાગે છે. બચ્ચાંને ખવડાવવાનું કામ લગભગ નર-માદા બન્ને પક્ષી કરે છે.

♦ બચ્ચાં ઈડાંમાંથી નીકળ્યા બાદ ઝડપથી મોટાં થાય છે. માળામાંથી બહાર નીકળી ઊડવાનું શીખતાં બચ્ચાં સાથે તેની માતા સતત સાથે રહી, તીણો મોટો અવાજ કરે છે. પરંતુ ભય જણાતાં, બચ્ચું ઝાંખરામાં ભરાઈ જાય છે. (નિરીક્ષણ તારીખ ૨૪-૨૫ જુલાઈ, ૨૦૦૦, સ્થળ : હનુમાનગાળા)

♦ માળા, મોટા ભાગે ખાખરા (*Butea monosperma*, પલાશ, કેસૂડો : ફૂલ : ડિસે.-માર્ચ, ફળ : ફેબ્રુ.-એપ્રિલ)નાં વૃક્ષોમાં બનાવે છે. આ વરસે જોવા મળેલા તમામ-૧૩ માળા ખાખરામાં જ જોયાં. માળા મોટે ભાગે જમીનથી ૧૨થી ૨૦ ફૂટની ઊંચાઈએ બનાવે છે. બચ્ચાં ઈડાંમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ, નવરંગનો અવાજ સંભાળાતો લગભગ બંધ થઈ જાય છે.

♦ ઓગષ્ટના બીજા પખવાડિયા દરમિયાન લગભગ આ પક્ષીઓ ગીર છોડી દેતાં હશે, તેવું લાગે છે.

ગીરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

અમારી 'ફ્લોરિકન નેચર ક્લબ'ના ઉપક્રમે, શ્રી નિખિલભાઈ મોરી, રાજેન્દ્રભાઈ દવે અને હું, એમ ત્રણ જણ, ગીરના જંગલમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. જમવા તથા રહેઠાણની સગવડ સાથે રાખી, ૨૯-૪-૨૦૦૦ના રોજ વહેલી સવારે સાવરકુંડલાથી નીકળી, બપોર સુધીમાં દલખાણિયા પાસે 'પાણિયા અભયારણ્ય'માં પહોંચી ગયા.

'પાણિયા અભયારણ્ય' વિસ્તાર, અગાઉ પાણિયા ગામના ગીરાસદારોના કબજા-ભોગવટા હેઠળ હતો. પછીથી સરકારે તેને સંપાદિત કરી, 'પાણિયા અભયારણ્ય' જાહેર કર્યું, જે ગીર જંગલનો જ એક ભાગ છે. ત્યાં જવા માટે ધારી-કોડીનારના રસ્તા ઉપર 'સાય નેસ' થી આગળ જતાં 'બીલીયાટ નેસ' સામેથી રસ્તો જાય છે. ત્યાંથી તે ૫ કિ.મી. છે.

ત્યાં વનખાતાના સહકારથી ૨૯, ૩૦-૪-૦૦, એમ બે દિવસ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અહીં નાકા ઉપર એક સરસ ઓરડી છે. પાણીના 'બોર' આગળની ડંકી પાસે પવનચક્કી ગોઠવેલી છે. યાંત્રિક ગોઠવણથી, વગર માણસે ભરાય તેવી, રકાબી આકારની પહોળી અને છીછરી કુંડી બનાવેલી છે. વન્ય પશુ-પંખી તેમાં પાણી પીવા આવે તેનું નિરીક્ષણ, પેલી ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં આરામથી, તેઓને ખલેલ પાડ્યા સિવાય થઈ શકે.

એક સફેદ નર દૂધરાજ તેની અસાધારણ લાંબી પૂંછડી સાથે અવાર નવાર પાણીની સપાટી ઉપરથી જીવડાં પકડતો હતો. વન કશ્યા (*Common Wood Shrike*)ની જોડી પણ ગીતો ગાતી જાય અને પાણીની સપાટી ઉપરથી જીવડાં આરોગતી જાય. આ વિસ્તારમાં બે દિવસ દરમિયાન કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણમાં આશરે ૬૦ પક્ષીઓની યાદી અમે બનાવી. તેમાં ફુટકી લલેડી (*Rufousbellied or Whitethroated Babbler*), અધરંગ (*Tickle's Blue Flycatcher*), સોનેરી શોભિગી (*Marshall's Iora*), રાખોડી રામચકલી (*Grey Tit*), દશરથિયું (*Common Indian Nightjar*), નાનો શ્વેતકંઠ (*Lesser Whitethroat*), ગીધ (*Vulture-Unidentified*) વગેરે મુખ્ય ગણી શકાય.

ભાનુભાઈ અધ્યુ

૩૩, વિદ્યુતનગર, કૉલેજ પાછળ, સાવરકુંડલા.

સુરેન્દ્રનગરની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

૧૫-૮-૨૦૦૦ના રોજ હું, શ્રી ફારૂક ચૌહાણ તથા શ્રી હુસેનભાઈ થાપા વગેરે મિત્રો લખતર ઠાકોર સાહેબના ઘાસના બીડમાં ગયા હતા. ત્યાં

સારી એવી સંખ્યામાં મોટા ચંડૂલ (*Crested Lark*), ભરત ચંડૂલ (*Eastern Sky Lark*), ખેતરિયા (*Rufoustailed Finch Lark*), રાખોડીશિર ભોંયચકલી (*Blackbellied Finch Larck*), સુગરી (*Baya Weaver Bird*), રેખાવાળી સુગરી (*Streaked Weaver Bird*), ટપુશિયા (*Whitethroated Munia*) વગેરે પક્ષીઓ જોયાં. બંને સુગરી, ચંડૂલ (ક્યા ?-સં.) તથા ટપુશિયાના માળા તથા ઈડાં જોયાં.

રસ્તામાં એક નાળા પર પૂલની નીચે તારપૂંછ તારોડિયાં (*Wiretailed Swallow*)ના માળા તથા ઈડાં જોયા. વધુ અવલોકન નોંધ ફરીથી નિરીક્ષણ કરીને લખતા રહીશું.

૨૮-૭-૨૦૦૦ના રોજ શ્રી ફારૂક ચૌહાણે ૫૦ હરિયલને (*Green Pigeon*) એક ઊમરાના ઝાડ (ગુલાર, *Ficus racemosa*, ફળની ઋતુ : જાન્યુ.-જૂન, પક્ષીઓમાં પ્રિય) ઉપર તેનાં ફળ ખાતાં જોયાં.

૩૮-૨૦૦૦ના રોજ મેં તથા શ્રી યોગેન્દ્ર શાહે આ ઋતુનાં પ્રથમ વૈયાં જોયાં.

ચીકુ વોરા

લક્ષ્મીપરા, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

ઢોંક બગલાનો સુખદ અનુભવ

ભાવનગર શહેરની મધ્યમાં આવેલી વૃક્ષાચ્છાદિત પીલ ગાર્ડનની ઢોંક વસાહત. આ પીળીયાંચ ઢોંક (*Painted Stork*) નવા બંદરની આસપાસની દરિયાઈ ખાડીના પાણીમાંથી માછીમારી કરે. રોજનો આ ક્રમ. એવામાં પીલ ગાર્ડનના નાકે છોકરાઓએ પતંગ ઉડાડતા એક ઢોંકનો પગ કપાઈ ગયો અને એ રસ્તા પર પડ્યો. જોનારાને કુતૂહલ થયું, પરંતુ મારા પુત્ર રાજુ વ્યાસ (હાલમાં ડૉ.રાજુ વ્યાસ, જેઓ વડોદરા 'જૂ' માં 'સુપરવાઈઝર' તરીકે કામ કરી રહ્યા છે.) રસ્તા પરથી પસાર થતાં, તેમનું ધ્યાન ગયું અને ઢોંકને ઉપાડીને અમારા દેસાઈનગરના ઘરે લાવ્યા.

હવે તેની સારવાર શરૂ થઈ. ત્યાં, ડેરીમાં અમારા ઓળખીતા પશુ ચિકિત્સકને તેડાવી ઢોંકના ભાંગેલા પગની પાટાપીંડી કરી. આ સંબંધે ત્યાંના હાડવૈદ્ય શ્રી કલ્યાણજીભાઈનો અભિપ્રાય પણ મેળવ્યો. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે, ૮ દિવસ સુધી, જ્યાં તે હલનચલન ઓછું કરે તેવી એક જગ્યાએ તેને રાખવાનો હતો. તેને માટે અમારા ઘરનો મોટો બાથરૂમ ખાલી કરાવ્યો અને તેને ઢોંકનું નિવાસ-સ્થાન બનાવ્યું. પછી આહારનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. નવા બંદર બાજુ રહેતા એક યુવાન ખલાસીને દરિયાઈ માછલી વેચાતી લાવવા જણાવ્યું. આ રીતે ઢોંકને રોજ તાજો ખોરાક આપવામાં આવ્યો.

આઠ દિવસે એનો પગ સંધાઈ જવા જેવો થયો એટલે ઘરની અગાશીમાં છૂટો મૂકીને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વારંવાર ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં, તે થોડે દૂર સુધી જ ઊડીને પાછો ઘરના બાથરૂમ નજીક આવી જાય. હવે શું કરવું? કેમ સમજાવવું કે તે મુક્ત છે? છેવટે અમે ઘરથી બે કિ.મી. દૂર આવેલા બોર તળાવ સુધી તેને મૂકી આવ્યા. ત્યાં તેનાં ભાડુંઓ મળી જતાં, એના સમૂહમાં ભળી ગયો.

કાગડાને ગણિત આવડતું નથી!

રાજકોટમાં પાણીની તંગીને લીધે જૂન-જુલાઈ ૨૦૦૦, અમે ખંભાતના દરિયાકાંઠે રહેવા ગયા. અમે એક વિશાળ મકાનમાં હતાં, જ્યાં આંગણામાં કરંજ (*Pongamia Pinnata*, ફૂલ : ફેબ્રુ.-જુલાઈ, ફળ : જૂન-ઓક્ટો.) અને લીમડાનાં ઘેઘૂર વૃક્ષો હતાં. અમે રોજ સાંજે આ ઝાડ નીચે બેસવાનું રાખતાં.

એક દિ' સાંજે જોયું તો, એક નર કોયલ વારંવાર કાગડાના માળા પાસે જઈને તેને ખૂબ ખીજવતો. પરિણામે કાગડો-કાગડી તેને ભગાડવા, તેની પાછળ ઘણે દૂર સુધી જતાં. થોડા દિવસ સુધી આમ વારંવાર બન્યું. પછી અમને ખબર પડી કે, નર કોયલ, કાગડા કાગડીને આમ ખીજવીને દૂર દૂર

સુધી એટલા માટે લઈ જતો હશે કે, માદા કોયલને ચૂપકીથી કાગડાના માળામાં ઈંડાં મૂકવાનું સહેલું બને. કાગડાનો માળો, જે લીમડામાં હતો તેની સામે જ અગાશી હોવાથી અમે તેનો માળો જોઈ શકતાં હતાં. શરૂઆતમાં કાગડાના બે ઈંડાં હતાં. તેમાં કોયલે બે ઉમેર્યા તે અમે નોંધ્યું.

એનો અર્થ કે, કાગડાને ગણિત આવડતું નથી ! પોતાના માળામાં બેનાં ચાર ઈંડાં થઈ ગયાં તેની આ બુધ્ધિશાળી ગણાતાં કાગડા- દંપતીને ખબર પડી નહીં. કાગડાએ ચારેય ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ચાર બચ્ચાં આવ્યાં પછી, આ દંપતી ચારેય બચ્ચાંને ખવડાવતું રહ્યું. અમે એ પણ જોયું કે, કોયલનાં બચ્ચાં વધુ ભુખાવળા થતાં, કાગડા-દંપતિ તેમને માટે વધુ ખોરાક લાવતું. ખરા પરદુઃખભંજન !

વેદ્ય વજુભાઈ વ્યાસ

૧૪-૧૦૮, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની નગર-૨, પ્રગતિનગર બસ સ્ટેન્ડની પાછળ, અમદાવાદ ૧૩

□ ઢોર બગલાની પીપળાના વૃક્ષ પર મિજબાની !

થોડા વખત પહેલા સુરતમાં, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના 'કેમ્પસ'માં તેના પ્રવેશદ્વાર આગળ થોડાંક પક્ષીઓ પીપળા (ફળની ઋતુ : જાન્યુ.- જુલાઈ) ના ફળનો આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં. તેમાં કંસારા (Copper smith), બુલબુલ -૧૨ તથા ઢોર બગલા (Cattle Egret)-૫નો સમાવેશ થતો હતો.

અમને નવાઈ એ લાગી કે, બીજાં પક્ષીઓ તો ઠીક, પણ ઢોર બગલા આ ફળ કેવી રીતે ખાઈ શકે ? તે તો જંતુભક્ષી છે. તેઓની ફળ ચૂંટવાની રીત પણ બીજાં પક્ષીઓ કરતાં જુદી હતી. માછલી પકડતા હોય તેમ, થોડો સમય શાંતિથી ઊભા રહી અચાનક હુમલો કરવો. ઢોર બગલો શાકાહારી પણ છે ? એ વિષે અમારે ચર્ચા થઈ. તેવામાં એક ઢોર બગલા પર 'દૂરબીન' લગાવીને બરાબર જોયું. ઢોર બગલો ફળ ખાતો જ ન હતો, પણ ફળ ઉપર બેસતી માંખી ખાતો હતો. ઢોર બગલા દ્વારા આ માંખીઓ એક પછી એક ચૂંટાતી હતી !

સ્નેહલ પટેલ

૮૧, સર્જન સોસાયટી, આઠવા લાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭.

□ ગુજરાતમાં કોશી કોયલ (Drongo Cuckoo) ની પ્રથમ નોંધ

♦ સુરત પાસે

તા ૬-૮-૨૦૦૦ની રોજ સુરતમાં, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં 'કોશી કોયલ' (Drongo Cuckoo, *Surniculus lugubris*) જોઈ. તેનો અવાજ પણ 'રેકોડ' કર્યો. આ પક્ષીનું નામ ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદીમાં નથી. પ્રથમ વખત જોવાથી ખૂબ આનંદ થયો. બીજે દિવસે, પ્રકૃતિ મંડળનાં સભ્ય શ્રી નિર્મળાબેન ચોથાથને પણ તે જોવા મળી. (અવલોકનની વધુ વિગતવાર નોંધ મળે તો સારું કારણ કે, આ પક્ષી પ્રથમ વાર જોવા મળ્યું છે. અનુકૂળ હોય તો, તેનું અનુસરણ (follow up) કરી વિશેષ માહિતી મોકલશો- સં.)

મુકેશ ભટ્ટ

સૂર્યકિરણ એપાર્ટ., થોડાડોડ રોડ, સુરત - ૩૯૫૦૦૧

♦ આણંદ તાલુકામાં

આણંદ તાલુકામાં પથરાયેલી 'મહી રાઈટ બેંક કેનાલ' યોજનાની ચિખોદરા વિશાખાના કાંઠા પર, તા. ૧૨-૮-૨૦૦૦ના રોજ એક કોશી કોયલ (Drongo Cuckoo) બાવળની ડાળી પર બેઠેલો જોયો. અમે ૫ મીનીટ સુધી તેને ૧૦ મી. દૂરથી નિહાળ્યો. તેની સરખામણી ચિત્રાત્મક માર્ગદર્શિકા (અિમિટ તેમજ અન્ય, ૧૯૮૮)ની સાથે કરી. માર્ગદર્શિકામાં આપેલું કોશી કોયલનું ચિત્ર જોયેલા પક્ષી સાથે હૂબહૂ બંધબેસતું હતું. આ પક્ષી, પૂર્વીય અને પશ્ચિમીય ઘાટમાં જોવા મળે છે. ઉનાળામાં હિમાલયની

મુલાકાત લે છે. આ પક્ષીની માહિતી અન્ય રાજ્યોમાંથી ખાસ મળેલી નથી. મધ્યપ્રદેશ અને પ્રશ્ચિમ-ઉત્તર ભારતમાંથી એક કે વધુ વખત જોયેલાની નોંધ મળે છે. ગુજરાતમાં આ પક્ષી પહેલાં ક્યારેય નોંધાયેલું નથી. આ નોંધ, ગુજરાતમાં આ પક્ષીના અસ્તિત્વનો પુરાવો છે.

ચંદ્રેશ બોરડ, એશિતા મુખર્જી

નેશનલ ટ્રી ગ્રોવર્સ કો.ઓ. ફેડરેશન લી. આણંદ

ટચૂકડી નોંધ

♦ ૧૩-૭-૨૦૦૦ના રોજ લાંબવેલ પાસે (આણંદથી ૪ કિ.મી. દૂર) ૭૦ જેટલી કુંજ (Common Crane) જોવા મળી.

રશ્મિન જોષી

૮-બી, મંગલપાર્ક સોસાયટી, ઠક્કરવાડી પાસે, આણંદ-૩૮૮૦૦૧

♦ ૧૨-૪-૨૦૦૦ના રોજ માલવણથી વિરમગામ આવતાં રસ્તામાં, વણી ગામના 'બસ- સ્ટોપ' પાસેના ખેતરમાં એક ખીજડાના ઝાડ પર ૪ સફેદપીઠ ગીધના (Whitebacked Vulture) માળા હતા. તે માળામાં ૪ ગીધ બેઠેલાં હતાં.

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

♦ મોરબી ખાતે ૭ સફેદપીઠ ગીધ ઊડતાં જોયાં. પાડાપુલ પાસે નદીના પટ ઉપર ઊંચાં ઝાડ છે, ત્યાં કદાચ રાતવાસો કરતા હોય. (૧૩-૫-૨૦૦૦).

અશોક મશરૂ

૧૫, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

♦ ૧૪-૨-૨૦૦૦ના રોજ હું અને મારી પત્ની લીમસી ટાપુ પર, છાપરા માટે, ઘાસ કાપવા ગયાં હતાં. ત્યાં મેં, નીલમુરધાનો (Purple Moorhen) માળો જોયો. તેમાં ૪ ઈંડાં હતાં. મને નવાઈ એ લાગે કે, આ ઋતુમાં આ પક્ષીનો માળો કઈ રીતે ? (પ્રજનન ઋતુ: જૂનથી સપ્ટે., સલીમ અલીનાં 'Book of Indian Birds' પ્રમાણે)

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

♦ નવસારીની પાસે દાંતેજ ગામની નહેરના આસપાસના વિસ્તારમાં તા. ૨૪-૧-૨૦૦૦ના રોજ ૧ અને તા. ૧૨-૨-૨૦૦૦ના રોજ ૮ કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked Stork) જોયાં.

સુભાષ શાહ

દાદા ટકુંનો મહોલ્લો, નવસારી-૩૮૬૪૪૫

♦ ૧ લી માર્ચ, ૨૦૦૦ના દિવસે હું, શ્રી ભરતભાઈ પરમાર (આર. એફ. ઓ.) તથા શ્રી શત્રુઘ્ન જેબલિયા (જુનિયર ફીલ્ડ આસીસ્ટન્ટ, હિંગોળગઢ), ગિરનારમાં આત્મેશ્વરથી ઇંટવા થઈ ભવનાથ જતા હતા ત્યારે, ઇંટવાની બાજુની નદીમાં એક નીલશિર કસ્તૂરો (Blueheaded Rock Thrush) જોવા મળી ગયો.

જયદેવ ધાધધ

દરબારગઢ કમ્પાઉન્ડ, ભાણવડ ૩૬૦૫૧૦

♦ ૧૧-૪-૨૦૦૦ના રોજ પરિએજ, કનેવાલ આસપાસ મોટી સંખ્યામાં વૈયાં જોયાં

પ્રશાંત પંડ્યા

આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદ- ૩૮૮૪૫૦

❖ ગિરનારમાં મથુરા, રામનાથ પાસે તથા ગુડાદલી નદી પાસેના બોરદેવી વિસ્તારમાં પક્ષીઓની સંખ્યા સારી હોય છે. એક વખત (તા. ?-સં) અમે બોરદેવી ગયા ત્યારે પીપળા ઉપર ૭૦થી ૮૦ ની સંખ્યામાં ટુકડુક (Coppersmith) જોયાં હતાં. સવારની ઠંડી હતી. પીપળા ઉપરથી, તડકો ખાવા આંખ પર જતાં હતાં. ખૂબ જ સુંદર દ્રશ્ય હતું.

તા. ૧૬-૨-૨૦૦૦ અને તા. ૫-૪-૨૦૦૦ના રોજ ગિરનારમાં (કઈ જગ્યાએ? -સં.) અમે રાજગીધ (King Vulture) જોયું હતું. તે ગાયના જૂના મારણ ઉપર બેઠેલું હતું.

આર.કે. દેથડિયા

૯૩, ફોરેસ્ટ ક્વાર્ટર્સ, સરદારબાગ, જુનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

❖ ગોધરાના ભરચક વિસ્તારમાં, 'બસ-સ્ટેન્ડ' થી નજીકના રામસાગર તળાવમાં ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ૧૮ તથા ૧૯-૪-૨૦૦૦, બે દિવસ રોકાણ કરીને ગઈ. સામાન્ય રીતે ભરચક વિસ્તારમાં જોવા ન મળતું પક્ષી જોવાયું તેથી આશ્ચર્ય થયું.

મુકુંદ સિન્ધવ

બીજે માળે, સેન્ટર પોઈન્ટ, બસ સ્ટેન્ડ પાસે, ગોધરા - ૩૮૮૦૦૧

❖ સુરેન્દ્રનગરમાં, કબ્રસ્તાનના વિસ્તારમાં જે મોટાં વૃક્ષો છે, ત્યાં મારા મિત્ર ફારૂક ચૌહાણે ૧૨૦થી ૧૫૦ સમડીઓને રાતવાસો (Roosting) કરતાં જોઈ. આ પહેલાં મેં આટલી મોટી સંખ્યામાં સુરેન્દ્રનગરમાં સમડીઓ હોવાનું જાણ્યું નથી.

ચીકુ વોરા

લક્ષ્મીપરા, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર

❖ હમણાં રાજકોટમાં લીંબુડીવાડી દેરાસરની સામે આવેલી શાળાના પ્રાંગણમાં, એક વૃક્ષ ઉપર કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) ના દસ માળા જોયા. (તા. ? કયું વૃક્ષ? -સં.)

વિરેન્દ્ર સંઘવી

કેન્સર હોસ્પિટલ, કિશાનપરા ચોક, રાજકોટ

❖ ૧૭મી જૂન, ૨૦૦૦ના રોજ સવારે, ૯-૪૦ વાગે, સી.એન વિદ્યાલયમાં નર્સરીના છોડની નીચે મેં પ્રથમ વાર નવરંગ (Indian Pitta) જોયું. આનંદ થયો. તે જ જગ્યાએ અને તે જ સમયે ૨૨ અને ૨૪ જૂને ફરી દેખાયું.

જિગીષ મહેતા

૧૩, સ્મીતા એપાર્ટમેન્ટ, મીરાંમ્બિકા રોડ, અમદાવાદ-૧૩

❖ બરડા વિસ્તારમાં મૃગીકુંડ પાસે નવરંગ (Indian Pitta) નો માળો જોવા મળ્યો છે. (તારીખ ? -સં.)

તા. ૭-૮-૨૦૦૦ના રોજ પોરબંદરમાં રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) અને સિંગપર (Pintail) જોવા મળે છે. આ સમયે આ પક્ષીઓ જોવા મળવાં, એ મારે માટે અનોખો અને આશ્ચર્યજનક અનુભવ છે.

ભરત રૂઢાણી

પોરબંદર

❖ ૩-૪/૮/૨૦૦૦ના રોજ હિંગોળગઢમાં 'ગીર ફાઉન્ડેશન' તરફથી યોજાયેલા 'કાર્ય શિબિર' દરમિયાન પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં, નોંધપાત્ર કહી શકાય

તેવો કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet) જોવા મળ્યો. આ ઉપરાંત, વૈયાં (Rosy Pastor), ચાતક (Piedcrested Cuckoo), વર્ષાલાવરી (Rain Quail), સોનેરી શોભિગી (Marshall's Iroa) પીળી આંખ લહેલું (Yelloweyed Babbler) વગેરે પક્ષીઓ જોયાં.

શાંતિલાલ વડુ

માધાપર (કચ્છ)

❖ મારે ત્યાં કાગડો, કડક થઈ ગયેલી રોટલી પાણીમાં બોળી, પોચી પાડીને ખાય છે.

નવનીત ભટ્ટ

ભાવનગર

❖ તા. ૨૮-૮-૨૦૦૦ના રોજ સવારે દસ વાગે નળસરોવરમાં આશરે ૧૦૦ મોટાં હંજ (Greater Flamingo) જોયાં. ત્યારે આકાશમાંથી ૫૦ કરકરા (Demoiselle Crane) ઊડતા, પસાર થતા જોયા. મોટા હંજ તો હોઈ શકે, પણ કરકરા માટે નવાઈ લાગી. આ વહેલું ના કહેવાય ?

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

❖ ૧૬-૮-૨૦૦૦ના રોજ વેરાવળમાં પાટણ દરવાજા સામે 'રેલવે યાર્ડ'માં બે પાટા વચ્ચે ભરાયેલાં પાણીમાં, શ્વેતપાંખ જળમાંજર (Pheasant-tailed Jacana) જોયાં. ૪ પુષ્પ હતાં અને એક બચ્ચું હતું.

ભગવાનજી જાવિયા

શક્તિનગર, ડાભોર રોડ, વેરાવળ-૩૬૨૨૩૬

❖ શિયાળામાં રાજકોટ પાસેના આજી- I ડેમ ઉપર તારોડિયાં (Wire-tailed Swallow) ભેગાં થતાં જોવા મળે છે. તે અન્ય ઋતુમાં કેમ ભેગાં નથી થતાં ? તે ગુજરાતમાં સ્થાનિક છે ? તેમની પૂંછડીની લંબાઈ અલગ અલગ કેમ હોય છે ?

(તારોડિયાં આપણે ત્યાં સ્થાનિક છે. સામાન્ય રીતે જળાશયોની નજીકમાં જોવા મળતું અને માળા કરતું આ પક્ષી, પાણીની હાજરી અને માળાની અનુકૂળતા પ્રમાણે સ્થાનિક રીતે સ્થાનાંતર કરી શકે. તેની પૂંછડીનાં બહારની બાજુનાં પીછાં, જે લાંબાં અને સળી જેવાં હોય છે, તે માદા કરતાં નરમાં વધુ લાંબા હોય છે. વળી, જ્યારે જૂના પીછાં ખરી પડીને નવાં આવે છે (moulting) ત્યારે, આ તાર જેવાં પૂંછડીનાં પીછાં પણ ખરી પડે છે, એટલે તેની લંબાઈમાં વૈવિધ્ય હોવું સ્વાભાવિક છે. - સં)

તુષાર સંઘાણી

મારુતિ નગર-૧, એરોડ્રોમ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

❖ ટીસા (White-eye Buzzard) ની એક જોડી પાણીની ટાંકી તરફ જવાના રસ્તે 'નિલગિરિ રેસ્ટોરન્ટ'ની આસપાસના ઊંચા ઝાડવાળા વિસ્તારમાં ઊડતી જોઈ. કદાચ તેણે માળો કર્યો હોય તેવું બને.

વિશુભા રાઓલ

ભાવનગર

❖ ભાવવિલાસ ખાતે થોડા સમય પહેલાં એક ધોતી (Hobby) ને સાંજના સમયે, અબાબીલ (Swift) ઉપર હુમલો કરી તેને ઉપાડી લેતા જોઈ.

મા.શ્રી. શિવભદ્રસિંહજી

ભાવવિલાસ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

'વિહંગ' પરિવાર, સૌ પક્ષીમિત્રોને

નૂતન વર્ષાભિનંદન

પાઠવે છે.

સારસ વૉચ

અવલોકન નોંધ :-

નળસરોવરના નાગડકા બેટના કિનારે ૪૦ સારસ તથા ધરજીવાળા કિનારે ૬૦ સારસ જોવા મળ્યાં. (૨૮-૭-૨૦૦૦)

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

૨૩-૭-૨૦૦૦ના રોજ મારા વડીલ મિત્ર શ્રી ભુપેન્દ્ર શાહ સાથે પરિએજ, નારદા તથા કનેવાલ ગયા હતા. પરિએજથી નારદાના રસ્તે ૨ સારસ, નારદા તળાવમાં ૨૦ સારસ અને કનેવાલથી ખંભાત જવાના રસ્તે ૨ સારસ જોવા મળ્યાં.

રશ્મિન જોષી

આણંદ

તા. ૧૪-૫-૨૦૦૦ના રોજ, મોરબીથી ૧૦ કિ.મી દૂર, મચ્છુ-૨ ડેમ પર ૧૩ સારસ જોયાં. (અગાઉ મેં ૧૦ થી ૧૭ની સંખ્યામાં જોયેલા છે.) સ્થાનિક વ્યક્તિને પૂછતાં, ૨૫ની સંખ્યા સુધી હોય છે, તેમ જાણવા મળ્યું.

અશોક મશરૂ

રાજકોટ

ઘેડ વિસ્તારમાં ૨૫-૬-૨૦૦૦ના રોજ, માંગરોળથી માધવપુર તરફના રસ્તે ૧૭ કિ.મી. દૂર, પહેલી વખત એક સારસની જોડી જોઈ. આ વિસ્તારમાં હજારો કરકરા (Demoiselle Crane) દર વર્ષે આવે છે, પણ સારસ પહેલી વાર જોયા.

ગોવિંદ વેકરિયા

શીલ (જિ. જુનાગઢ)

અંતિમ શ્વાસ ?

સારસના ભવિષ્યની શોધમાં છું. મધ્ય ગુજરાતમાં નિયમિત મુસાફરી કરતો રહું છું. એક દિવસ સાંજના સમયે ત્રાજ તળાવ પર પહોંચ્યો. આ દિવસે સૂર્યનારાયણ પોતાની રોજની ટેવ મુજબ પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. ખેડૂતોએ પોતાનાં ઓજારો સંકેલી ઘર તરફની વાટ પકડી લીધી હતી. હું રોજની આદત મુજબ સારસ આવશે, તેની રાહમાં તળાવ પર લટાર મારી રહ્યો હતો. બાકીનાં પક્ષીઓ પોતાના રાતવાસાના સ્થળ તરફ જવા માટે આમથી તેમ થઈ રહ્યાં હતાં. અંધકાર પણ હવે ધીરે ધીરે વાતાવરણ પર પકડ જમાવતો જતો હતો. એટલામાં ઊંડેથી એક ચીસ સંભળવાથી, થોડા સજાગ થઈને, ચોતરફ એક નજર ફેરવીને મેં જોયું તો, ૧૪ જેટલાં સારસ એક ખેતરમાં શાંતિથી ઊભા હતાં. મને લાગ્યું કે, આજે આ સારસે તળાવ

પર પરત આવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો લાગે છે. આથી મેં ઘર તરફ જવાની તૈયારી શરૂ કરી. આ વખતે અંધકારે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવી લીધું હતું. એટલામાં ફરીથી બમણા જોરથી ચીસ સંભળાઈ અને લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી. હું થોડી વાર થંભી ગયો. અવાજની દિશા અને અંતરનો ખ્યાલ આવ્યા બાદ મેં તે તરફની વાટ પકડી. બે-ત્રણ ખેતર સુધી ચાલ્યા બાદ ફરી અવાજ આવ્યો. તે મારાથી ખૂબ જ નજીક હતો. હું તે તરફ વળ્યો. થોડુંક ચાલ્યા પછી મને ડાંગરના ખેતરમાં કોઈ તરફડતું હોય તેવું દેખાયું. હવે હું ખૂબ નજીક પહોંચી ગયો હતો. તે સારસ છે તેવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવતો હતો. મને જોઈને સારસે છેલ્લા પ્રયત્ન રૂપે જોરદાર ચીસ પાડી, આંચકા સાથે ઊંભુ થયું, ફરી એટલા જ વેગથી નીચે ઢળી પડ્યું અને શાંત થઈ ગયું. મેં જોયું તો તેની પાંખ તથા પગ ગંભીર રીતે ઘવાયેલાં હતાં. તેના શિર પરથી લોહી વહી રહ્યું હતું. હવે તેણે અંતિમ શ્વાસ લીધો. મારું અનુમાન છે કે, ચીસો દ્વારા તેણે કદાચ માનવજાત પ્રત્યે ઘૃણા વ્યક્ત કરીને પૂછ્યું હતું, “અમે તમારું શું નુકશાન કર્યું કે અમારા આ હાલ કર્યા ?” ગીતા - સાર અનુસાર, “આ જગતમાં જે જન્મ્યું તેનો અંત નક્કી જ છે.” પરંતુ આ રીતે ? જો આવી રીતે અંત આવશે તો, કદાચ સારસ એક દિવસ આપણાં આગાણાંમાંથી લુપ્ત થઈ જશે. હાલ તો ઉપરના પ્રશ્નના જવાબની વાત છે. તે હું એકલો આપી શકું તેમ નથી. કદાચ તમે પણ નહીં. પરંતુ આપણે સૌ ભેગા થઈને, આ પ્રશ્ન કરી ઊભો જ ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરી તો શકીએ. કદાચ એ જ અંતિમ ઉકેલ છે, સારસને બચાવવાનો.

ચન્દ્રેશ બોરડ

એન.ટી. જી. સી. એફ. એલ. એન.ડી.ડી.બી, કેમ્પસ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧

સારસની ઘટ્ટી રહેલી વસ્તી બાબતે તમે બધાં સુપરિચિત છો જ. આપ લોકોના પક્ષીપ્રેમને અને ખાસ તો આ વિષયનાં અનુભવને ધ્યાનમાં લઈ વિનંતીસહ જણાવવાનું કે, ગીર ફાઉન્ડેશન દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહેલી, “સારસ જાળવો-જનજાગૃતિ અભિયાન” હેઠળ લોકજાગૃતિ માટે શું કરી શકાય ? તે માટે આપનાં માર્ગદર્શન / સલાહ / સૂચન આવકાર્ય છે.

આ કાર્યક્રમ હેઠળ, કોઈ પણ રીતે મદદરૂપ થવાની કે જોડાવાની ઈચ્છા ધરાવતાં હોય, તો સંપર્ક કરવા વિનંતી છે.

હેમંત સુથાર

ટેકનીકલ આસીસ્ટન્ટ, ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૯.

નવું મોનાલ !

મોનાલની ત્રણ જાતિ છે, જે હિમાલયના વધુ ઊંચાઈવાળા વિસ્તારોમાં મળી આવે છે. સૌથી જાણીતું ‘હિમાલયન મોનાલ’, સમગ્ર હિમાલયમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યાપક છે, જ્યારે ‘ચાઈનીઝ મોનાલ’ તથા ‘સ્કલેટર્સ મોનાલ’, જે બંને જોખમાયેલી જાતિની યાદીમાં મુકાયેલા છે તે, પૂર્વ હિમાલયના અમુક વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. ‘સ્કલેટર્સ મોનાલ’ વિષે હજુ પણ આપણી પાસે ઓછી માહિતી છે.

૧૯૯૮માં અરૂણાચલ પ્રદેશમાં મારા અભ્યાસ-પ્રવાસ દરમિયાન ત્યાનાં સ્થાનિક લોકો પાસેથી ‘મોનાલ’ની એવી જાતિ વિષે માહિતી મળી, જે આ ત્રણેય મોનાલ કરતાં જુદી હતી. ખાસ કરીને ‘સ્કલેટર્સ મોનાલ’ને મળતી આવતી આ જાતિ, તેની સફેદ પૂંછડીથી

જુદી પડતી હતી. ‘સ્કલેટર્સ મોનાલ’ની પૂંછડી બદામી (Chestnut) રંગની હોય છે.

ત્યાર પછીના સર્વેક્ષણમાં, અરૂણાચલ પ્રદેશના પાકધુંગમાં, શિબિર (૪૦૦૦ મી.) થી ૫૦૦ મી. વધુ ઊંચાઈએ, ભારત-ચીન સરહદ પાસે, પ્રથમ વાર મેં આ પક્ષી જોયું. પછીનાં કુલ નવ અવલોકનોમાં ૧૩ પક્ષીઓ જોયાં. હજી આ પક્ષીની નામકરણવિધિ બાકી છે. તેને વર્ગીકરણમાં ક્યાં મૂકવું, તે મુક્તાવસ્થામાં તેના વધુ અભ્યાસ તથા જનીનિક અભ્યાસ પછી નક્કી થશે. ત્યાં સુધી તેને ‘સ્કલેટર્સ મોનાલ’ની પ્રજાતિ ગણાવી શકીએ, *Lophophorus sclateri leucurus*.

(સ્ત્રોત:- આર. સુરેશકુમાર, ભારતીય વન્યજીવ સંસ્થા, દહેરાદૂન, ‘હોર્નબીલ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૦)

(ખડમોર પર જાપતો.. અનુ. પા. ૨ થી)

શિકાર થવાને લીધે ખરેખર કેટલાં પક્ષીઓ મરે છે તેનાથી અમે અજાણ છીએ, પણ ૯૯ના સર્વેક્ષણમાં એવી બે ઘટના નોંધી જ્યાં સ્થાનિક લોકોએ જ શિકાર કર્યો હોય. શહેરમાંથી શિકારના શોખીનો પણ આવે છે, તેવું જાણવા મળ્યું.

હજી ઘણું બધું કરવાનું છે ! ખડમોર અને તેનાં આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી રહેણાંશો ખૂબ જ ભયજનક સ્થિતિમાં છે, તે જાગૃતિ લાવવામાં આપણે થોડી પ્રગતિ કરી છે, પણ ઘાસિયા વિસ્તારોને બચાવવામાં આપણને જરા પણ સફળતા મળી નથી. પરિણામે, ઉનાળો આવશે એટલે પાણીની ભયંકર તંગી પડશે અને ઘાસચારા વિના ઢોર મૃત્યુ પામશે. માત્ર, જો આપણાં આ ઘાસનાં બીડોને આપણે સાચવ્યાં હોત અને તેનો યોગ્ય રીતે વહીવટ કર્યો હોત તો, અત્યારે પશ્ચિમ ભારતમાં જે દુષ્કાળનાં ભયાનક ચિત્રો જોવા મળે છે, તેમાંથી બચી શક્યા હોત.

ઘાસના બીડનું જતન આપણા ત્રણ ઉદ્દેશો સિધ્ધ કરશે. વરસાદનાં પાણીને એકત્ર કરવા માટેનાં વિશાળ જળાશય વિસ્તારો (catchment area) પૂરાં પાડશે. આપણી જરૂરિયાત પ્રમાણેનો પૂરતો ઘાસચારો મેળવી શકાશે. ખડમોર અને અન્ય, આ રહેણાંશમાં જીવતાં વન્યજીવોને બચાવી શકાશે.

ચાલો, ફરી એક વાર આપણે નિશ્ચય કરીએ કે, પશ્ચિમ ભારતના દરેક તાલુકાને ઘાસચારામાં સ્વાવલંબી બનાવીશું. ફરી એક વાર, આ ઘાસિયા વિસ્તારોની જાળવણી અને વિકાસનો સંકલ્પ કરીએ જેથી, આ ઉનાળો જેવો ગયો છે, તેવો હવે પછીનો ના જાય.

રવિ શંકરનું

વૈજ્ઞાનિક, સેકોન (Salim Ali Centre for Ornithology and Natural History) અનઈકટી પી. ઓ., કોઈમ્બતુર-૬૪૧૧૦૮

(સાંતલપુરનું તળાવ ..... અનુ. પા. ૨૨ થી)

બીજી વાત, આ ગામની, ગીર વિસ્તાર સાથેની સામ્યતાની કરી લઉં ! આ ગામના રહીશો પણ મુખ્યત્વે આયર (આહિર) અને ધંધો પશુપાલનનો. સાંતલપુર ગામની આસપાસ દાત્રાણા, પલાંસવા અને ચિત્રોડ ત્રણ ગામો છે. ગિરનાર આગળ, વંથલી-માણાવદર પાસે સાંતલપુર ગામ છે અને અહીં, આસપાસના ગીર વિસ્તારમાં ચિત્રોડ, દાત્રાણા અને પલાંસવા ગામો આવેલાં છે ! વાવ, થરાદ અને સાંતલપુરનો વિસ્તાર જેમ સરસત કાંઠો ગણાય છે, તેમ ગીરમાંથી પણ સરસ્વતી વહી, સોમનાથ પાસે સમુદ્રમાં મળતી હતી. આજે પણ એક નાની નદી ગીરમાંથી સોમનાથ પાસે સમુદ્રને મળે છે, જે સરસ્વતીના નામે ઓળખાય છે ! આલુવાસમાં દર વર્ષે જન્માષ્ટમીનો મેળો ભરાય છે, જે ખૂબ જાણીતો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ જન્માષ્ટમીનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. સાંતલપુર અને ગીરના વિસ્તારોની આ સામ્યતાને લીધે, આ બંને વિસ્તારો પ્રાચીન કાળમાં સરસ્વતીના કાંઠે આવેલા હશે, એમ અનુમાન કરીએ તો તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય !

સપ્ટે - ઓક્ટો. થી માર્ચ આ તળાવની મુલાકાત લેવાનો યોગ્ય સમય ગણાવી શકાય. રહેવા માટે ચામુંડામાતાના મંદિરમાં વિનંતી કરવાથી સગવડ મળી રહે. આ ઉપરાંત, માર્ગ અને મકાન વિભાગના 'સ્ટોર'માં પણ ત્રણ ઓરડાની સગવડ છે. ધોરીમાર્ગ પર આવેલી હોટલમાં જમવાની સગવડ છે. આસપાસ ૩૦ કિ.મી.ના વિસ્તારમાં બીજાં ઘણાં જળાશયો આવેલાં છે. આ જળાશયોમાં નંદાબેટ, સિંધાડા ડેમ, છાણસરાડેમ, રોડુ ડેમ, જામવાડા ડેમ, ગરામડી વગેરે ગણાવી શકાય. તેમના વિષે ભવિષ્યમાં વાત કરતાં રહીશું. કોરડા સંદેર વિષે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.

૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫

(વિહંગાવલોકન.. અનુ. પા. ૪ થી)

જ્યાં સુધી 'વિહંગ'માં મારા લેખોનો સવાલ છે, મને લાગે છે, તે બાબતે બહુ ચિંતા કરવા જેવું નથી ! સંપાદક શ્રી, બરોબર એવું કરી રહ્યા છે, જે મારા જેવી ઉંમરલાયક વ્યક્તિ માટે ખૂબ લોભામણું છે, અપ્રતિમ આદરની ચેષ્ટા ! જો વડીલોના આત્મગૌરવની પુષ્ટિ થાય તો સહજ રીતે તેઓ તેમના અનુભવોનું ભાથું ખુલ્લું મૂકી દે ! તમે ઢોક, બગલા અને કાંકણસારનો જ દાખલો લો ! જ્યારે તેમનાં બચ્ચાં ખોરાક માટે તેમને ફોસલાવતાં હોય છે, ત્યારે તેઓ શું કરે છે ? !

'વિહંગ'ના વાચકો ઢોક અને તેમનાં ભાઈભાંડુઓની માળા વસાહતો શોધી કાઢે એ ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. આપણે, આ માળા વસાહતોની યાદીમાં સમયાંતરે સુધારો કરતા રહેવું જોઈએ અને ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે, 'એ' જૂનાં વૃક્ષો ટકી રહે. સૌરાષ્ટ્રના અંતરિયાળમાં મીઠાપાણીનાં જળાશયો પાસેની બધી માળા વસાહતો આપણે ગુમાવી દીધી છે. મારા યૌવનકાળમાં, જસદણ વિસ્તારમાં નાના બગલા, સફેદ કાંકણસાર, ચમચા અને નાના તથા મોટા કાજિયાની માળા વસાહતોનો કલબલાટ મને સ્પષ્ટ રીતે યાદ છે. આજે તે નથી, કારણ કે દેશી બાવળ કપાઈ ગયો. હજી બાખલવડ પાસે, શ્રી અસગરઅલી જસદણવાલાના 'ગોડ્ઝ એકર' (God's Acre) ની આસપાસ તથા હિંગોળગઢ પાસે બિલેશ્વર આગળ જીવંત માળાવસાહતો છે. જસદણમાં વાજસુરેશ્વર મંદિરની સામે એક ચાના ગલ્લા આગળના વૃક્ષ પર ઢોર બગલા નિયમિત માળા બનાવતા, તેવું કંઈક મને સાંભરે છે. રાજકોટ- ભાવનગર ધોરીમાર્ગ પરના સરધરના દરવાજા પાસેનાં આમલીનાં પ્રાચીન વૃક્ષો પર પણ મને તેના માળા જોયાનું યાદ છે. આ ઘોંઘાટિયા અને થોડેક અંશે દુર્ગંધયુક્ત મેળા, હજી પણ ભરાવા દેવાય છે ? થોડીક અગવડ સહન કરી લેવી ખૂબ જ અનિવાર્ય છે કારણ કે, જો માળા વસાહતોની આ પરંપરાગત જગ્યાઓ આપણે ગુમાવીશું તો આ પક્ષીઓની સંખ્યામાં એક સામટો ભારે ઘટાડો થશે.

પક્ષીસંરક્ષણના આ અભિયાનમાં લોકજાગૃતિનું ખૂબજ મહત્ત્વ છે, તે વિચારને આગળ ધરવા માટે દૂરદર્શન કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? તેઓ સાણંદ અને નળસરોવર પાસેની માળાવસાહતોનાં દશ્યો ઝડપી શકે. પક્ષીઓના આ વાર્ષિકોત્સવો, જે સ્થાનિક લોકો પર નિર્ભર કરે છે, તે યજમાનોનો આપણે આભાર માનવો જોઈએ.

જ્યારે આ વિષય છેડ્યો છે ત્યારે, સાથે બીજી વાત પણ કરી લઉં. ૨૯મી જુલાઈ ૨૦૦૦ના રોજ ડૉ. બકુલભાઈ, ડૉ. બલર અને યુવાનમિત્ર કુંતલ પટેલ સાથે નળસરોવરની મુલાકાતે ગયા ત્યારે, નાની કાંકણસારનું (Glossy Ibis) મોટું ટોળું જોયું. આ રહસ્યમય પક્ષી, મધ્ય ગુજરાતમાં ચોક્કસ માળા કરતું હશે. હજી સુધી આપણે તેની વસાહત, આ વિસ્તારોમાં કેમ નથી શોધી શક્યા ? યોજનાબદ્ધ રીતે, પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓની માળા વસાહતોની યાદી બનાવવાની જરૂરિયાત અંગેની યોગ્યતા અહીં છતી થાય છે. આપણે ઘણી માળા વસાહતો સુધી પહોંચ્યા જ નથી. ક્યારેક, પાણી ભરેલા વિસ્તારો તથા ગીચ કાંટાળી ઝાડીને લીધે અમુક સુધી પહોંચવાનું જ શક્ય નથી બન્યું અને ક્યારેક, સાણંદ અને જસદણનાં બજારોની વચ્ચે કે, દહેગામ અને શીળજનાં ગામતળાવો પાસે આવેલી માળા વસાહતોને આપણે બહુ સામાન્ય ગણીને તેમના તરફ દુર્લક્ષ્ય સેવ્યું છે.

સારસ અને ગીધનું એવું જ બન્યું ને ? ! 'સામાન્ય' ગણાતી જાતિ, લુપ્ત થવાને આરે આવી જાય પછી જ આપણું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ ? ! અને છેલ્લે, જે રીતે શ્રી જુગલ કિશોર અબડાસામાં, ઘરનાં છાપરાં પરનાં ગીધનું ધ્યાન રાખે છે, તે રીતે ગોવિંદભાઈ ગિરનારના ગીધ ઉપર નજર રાખે તો ? એ જ રીતે, યુવાન કાર્તિક અને તેના મિત્રો અમદાવાદનાં ગીધ ઉપર 'વૉચ' રાખશે. ફરી ક્યારેક 'ગીધ' વિષે વધુ વાત કરીશું.

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨

શો ઉપાય ?

શ્રી લવકુમાર સાહેબનો 'શાહીઉડાન' વાળો લેખ વાંચ્યો. તેમાં સાહેબનું કહેવું છે કે, "પક્ષીનિરીક્ષકો, શિકારી પક્ષીઓ વિષે વધુ જાગૃત બને. સરકારી તંત્રની બેફીકરાઈ અને ક્યારેક અણધર વ્યવસ્થાથી થતા રાજ્યના જૈવિક વૈવિધ્યના નુકશાનને હવે કોઈપણ ભોગે ચલાવી ન લેવાય." ખૂબ સરસ ! પણ કરવું શું ? માંડવો નાખીને ધારણાં કરવા ચાર જણા બેસે ? કે, ઉપવાસ પર ઉતરવું ? માટલાં ફોડવાનો આશ્ચર્યજનક કાર્યક્રમ આપવો ? કે, સચિવાલય જઈને રાસડા લેવા ? મને તો કંઈ સમજતું નથી. 'વિહંગ'માં ઉપાય સૂચવશો.

બકુલ શુક્લ

ખોટ-૩, 'ટેકાસ', સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

‘પેથાપીર’નહીં, ‘પઠાપીર’

‘વિહંગ’ ગ્રીષ્મ ૨૦૦૦ મળી ગયું. ખરેખર સરસ અંક બહાર પડેલો છે. ‘વિહંગ’ વાંચવાની ખૂબ તલપ રહે છે. શ્રી લાલસિંહભાઈનો સ્વ. હરિનારાયણ આચાર્ય વિષેનો લેખ વાંચ્યો. હું પણ ‘વનેચર’ સાથે પત્રવ્યવહાર કરતો હતો. તેમના પત્રો હજી ‘ફાઈલ’માં પડેલા છે. તેમની પાસેથી હું જીવડાંની માહિતી મેળવતો. વરસાદમાં નીકળતાં ‘મખમલી’ જીવડાંને ‘water milte’ કહે છે, તે મેં તેમની પાસેથી જ જાણ્યું.

શ્રી મૃદુલા શુક્લનો ‘ભાવનગરના ગાંઠિયા’ વાંચી, રાજકોટમાં ડૉ. તેજ મુંડફર નિયમિત રીતે એક જગ્યાએ કાળિયા કોશીને ગાંઠિયા આપતા અને તેઓ તેને હવામાં અધ્ધર ઝીલી લેતા તે યાદ આવ્યું.

‘વિહંગ’ના પાના ૧૦ ઉપર જે ‘પેથાપીરની માળા વસાહત’ની નોંધ છે, તેમાં ‘પેથાપીર’ નહીં પણ ‘પઠાપીર’ છે. વળી, પાનાનં ૧૨ પર રણપિદો એટલે ‘Desert Whetear’ અને લગ્ગડ એટલે ‘Laggar Falcon’ ગણવું. શ્રી. જે. કે. તિવારીનું ‘કરછમાં ટિલોર’ લખાણ વાંચ્યું. મેં ટિલોર(Houbara Bustrard), નીચેની જગ્યાએ જોયેલાં છે.

તારીખ	સંખ્યા	સ્થળ
૨૯-૧૨-૮૨	૫	કાઠડા-લાયજા વચ્ચે રેતીના ઢુવા પર (તા. માંડવી)

૧૪-૧-૮૦ ૩ "

આ બંને સમયે મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી સાથે ગયેલા.

‘ગીરનાં સંસ્મરણો’ વિષે શ્રી મહેતાબહેનોનો પત્ર વાંચ્યો. તેઓ સાથે ત્રણેક વખત અમે ગીરભ્રમણનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. તેમાં રહેવા જમવાની વ્યવસ્થા તેઓ જ કરતાં, જે અમે પત્ર-વ્યવહારથી નક્કી કરતાં. ‘વિહંગ’ શિશિર, ૨૦૦૦માં ગીરભ્રમણ દરમિયાન મેં જોયેલાં પક્ષીઓ વિષે આપ્યું છે તેમાં, શ્યામશિર ડબકચીડી ભૂલમાં આવેલું છે, રાખોડીશિર ભોંયકલી (Ashycrown Finch Lark) જોઈએ. ગીરભ્રમણ વખતે અમે સવારે સૌથી પહેલું ક્યું પક્ષી બોલે છે, તેની નોંધ રાખતાં. સૌ પ્રથમ મોર બોલતો (૪.૦૦ વાગ્યે). ત્યાર બાદ, ૫.૦૦થી ૬.૦૦ માં બીજાં ૩૦ જાતનાં પક્ષી બોલેલાં જે અમે ક્રમવાર નોંધપોથીમાં લખ્યાં હતાં.

ધંટીટાંકણા (Hoopoe) એ અમદાવાદમાં પ્રજનન કર્યું, તે સમાચાર જાણી ખૂબ જ આનંદ થયો. મારો ખ્યાલ એ હતો કે, તે આપણે ત્યાં યાયાવર છે. અમદાવાદ/ ગાંધીનગરમાં પણ માળા કરે છે, તે નવું જાણવા મળ્યું. કચ્છમાં તે શિયાળામાં જ જોવા મળે છે. (૨૨-૪-૨૦૦૦)

શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૬૦૦૨૦

પક્ષી-ઘર કેમ, વૃક્ષ કેમ નહીં ?

‘વિહંગ’નો ગ્રીષ્મ, ૨૦૦૦નો અંક મળ્યો, એક જ બેઠકે પૂરો વાંચી ગયો. ખૂબ જ સરસ, રસપ્રદ અને માહિતી સભર અંક બદલ સૌને અભિનંદન! પર્યાવરણની સાચા હૃદયથી ચિંતા કરનાર જિજ્ઞાસુ, પક્ષીપ્રેમીઓ તથા પક્ષીવિદોને જોડતી ‘વિહંગ’ અતૂટ કડી છે.

ગ્રીષ્મ, ૨૦૦૦ના અંકમાં ‘ચાલો ઘરઘર રમીએ’ નોંધ વાંચીને ખૂબ જ આનંદ થયો, પણ તરત જ બીજી કાણે વિચાર આવ્યો કે, પક્ષીઓને કૃત્રિમ પક્ષીઘરમાં માળો બાંધવાની ફરજ કેમ પડી! આપણી આસપાસ વૃક્ષોની સંખ્યા, ચિંતાજનક રીતે ઓછી થતી જાય છે, એટલે જ ને ?

‘વિહંગ’ના પ્રત્યેક વાચક એક વૃક્ષ વાવી, તેને ઉછેરવાની પ્રતિજ્ઞા લે તે ઈચ્છનીય છે. પક્ષીઘરમાં તો એક પક્ષી માળો બાંધી શકે, જ્યારે વૃક્ષ પર વધુ પક્ષીઓ માળો કરી શકે. મારો આશય, પક્ષીઘરના વિરોધનો, લેશમાત્ર નથી, પરંતુ વૃક્ષારોપણ એ આજના સમયની તાતી જરૂરિયાત છે, તે કહેવાનો છે. વળી, ડૉ. બલરની ‘વિવર્ણ કાળાકોશી’ની નોંધના સંદર્ભે પૂછવાનું કે, તેની આંખો કેવા રંગની હતી ? (૨૬-૪-૨૦૦૦)

રમેશ રાઠોડ

C/O સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, સ્ટેશન રોડ, ભુજ- ૩૬૦૦૦૧.

‘સ્થાનિક બાળકો’ માટે પ્રકૃતિ પ્રશિક્ષણ શિબિરો

‘વિહંગ’ નિયમિત મળે છે. તે વાંચું અને વંચાવું છું. હમણાં ૩ માર્ચ થી ૧૨ માર્ચ સુધી શ્રી મનીષ વૈદ્ય સાથે નળસરોવર ખાતે યોજાયેલી પ્રકૃતિ-શિક્ષણ શિબિરમાં પક્ષીઓની વચ્ચે ૧૦ દિવસ રહેવાનું થયું. અમે વિહંગમય બની ગયા. આ દરમિયાન મેં પેણને ખૂબ નજીકથી જોઈ. નળસરોવરની વચ્ચે આવેલા સિમેન્ટના થાંભલા પર પાંખો ફેલાવીને બેઠેલી પેણને જોવાનો મારા જીવનનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. સરોવરની નજીક પડેલી હોડીમાં બેઠાં બેઠાં મોડી રાત સુધી પક્ષીઓના મધુર અવાજ સાંભળ્યા.

આ શિબિરમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ, ખાસ કરીને સ્થાનિક વિસ્તારોના હતા અને તેમના સગાસબંધી નળસરોવર સાથે સંકળાયેલા હતા. તેઓનો પક્ષી માટેની જાણકારી મેળવવાનો ઉત્સાહ તથા નોંધ ટપકાવી લેવાનો પ્રયાસ આપણને વિચાર કરતા કરી દે તેવો હતો. જો આ જૂથ સુધી આપણે પહોંચી શકીએ તો, નળકાંઠાના સારામાં સારા પક્ષીરક્ષક તેઓ જ બની શકે તેમ છે.

આ ઉપરાંત, વનખાતા તરફથી જે રીતે ‘સામાન્ય વૃક્ષો’ ઉપર ‘પોસ્ટર’ બનાવાયાં છે તે જ રીતે, પક્ષીઓ ઉપર પણ બનાવાય, તો શાળા-કોલેજોમાં તથા અન્ય જગ્યાઓએ પક્ષી વિષેની માહિતી સહેલાઈથી પહોંચાડી શકાય.

અમે ‘૮૦થી ૮૫’ દરમિયાન વડોદરામાં, બગીચામાં ફરવા આવતી વ્યક્તિઓ તથા અમારા શિબિરાર્થીઓ માટે પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ ગોઠવતા. તેને સારો પ્રતિસાદ મળેલો. આવું કાંઈક અમદાવાદનાં ઉદ્યાનોમાં પણ થઈ શકે. હું તૈયાર છું, રવિવારની સવાર, પક્ષીઓ સાથે ફાળવવા !

પરેશ રાવળ

‘બેસ્ટ યુથ’, બી-૨, રાહુલ ફ્લેટસ, નારણપુરાગામ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૩

ધુરંધરોનો લાભ ઉઠાવીએ

‘વિહંગ’ હવે નિખરતું જાય છે. માહિતી- સંગ્રહ વિસ્તૃત થતા, સંદર્ભ માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. આ માધ્યમથી એક પક્ષીનિરીક્ષક કુટુંબ આકાર પામી રહ્યું લાગે છે.

શ્રી લવકુમાર ખાયરનું ‘શાહીઉડાન’ વાંચતાં શિકારી પક્ષીઓની અજાણ, રહસ્યમય દુનિયાની સફર કરતા હોઈએ તેમ લાગે છે. તમને નથી

લાગતું આપણે તેમનો, વેળાવદર જેવી, શિકારી પક્ષીઓથી સમૃદ્ધ જગ્યાઓએ જઈ, લાભ ઉઠાવવો જોઈએ? તા. ૨૮-૧૧-૮૮ના રોજ વેળાવદરમાં બે કલાકથી ઓછા સમયમાં અમે નાનો કાળો સુમ્મસ (Lesser Spotted Eagle), શાહી સુમ્મસ (Imperial Eagle) તથા ધોળવો સુમ્મસ (Tawny Eagle) જોઈ શક્યા હતા.

જલમુરઘો (Kora) રાજકોટમાં પણ દેખાય છે. ૧૯૮૫માં તેજ મુંડકૂર સાથેની નવી ઓળખાણમાં, ધોરી- માર્ગની બાજુના ચિયામાં આંટા મારતાં જલમુરઘાનો પરિચય થયો હતો. ત્યાર બાદ, મેં ૨૦-૬-૮૬ માં ન્યારી ૧ કેમ પાસે જોયો હતો. તે સંધ્યા સમયે, ચોમાસાના વાદળછાયા વાતાવરણમાં બહાર નીકળતો.

‘ચાતક’, W.W.F. -રાજકોટનું પ્રકાશન છે. તેમાં પક્ષીઓનાં સ્થાનાંતર ઉપર સંકલિત, અનુવાદિત લેખમાળા શરૂ કરી છે. તેની નકલ મોકલું છું. (૧૭-૫- ૨૦૦૦)

અશોક મશરૂ

‘વાસુદેવ’, ૧૫, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

With love from Nashik

I thank you and the person instrumental in sending me a copy of 'Vihang'. Although my knowledge of Gujarati is poor, I can get an idea of its contents. It is wellpresented. Please keep it up. I would like to receive it regularly.

In the month of February, I had been to Ahmedabad and Vadodara, however I was not knowing whom to contact. Fortunately I could meet Mr.Lavkumar Khachar at Ahmedabad bus- stand. We travelled together up to Vadodara. That time, he gave me information regarding an organisation of birdwatchers from Gujarat which is in making. Perhaps you may be knowing that, such an organisation is working in Maharashtra since last 19 years. We also hold a State- level annual meet. I am working as an Organising Secretary. If you feel like, I will send you a small article on its working.

During my stay at Vadodara, I gave a slide- show in a Marathi medium school and went on a bird watching spree at Sakhoda village near Vadodara. I sent my observations for publication in 'Pitta' (Bulletin of the Birdwatchers' Society of Andhra Pradesh, P.B. 45, Banjara Hills, Hyderabad 500034). They have yet to start giving space for observations from Gujarat. You can give it a justice. I hope this letter will pave a way for mutual benefit. (2-5-2000)

Digambar Gadgil

President, Friend's of Birds, 39, Anandwan, college road, Nashik- 422005.

હિમાલયકી ગોદમેં

એક સુખદ આશ્ચર્ય અને આશીર્વાદ સાથે, ‘વિહંગ’નો પહેલો અંક ઘરે આવ્યો હતો. ‘વિહંગ’ને મારું સરનામું ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું, ખબર નથી પણ, ‘વિહંગ’ જેવું શ્રેષ્ઠ સામયિક મને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો મને અત્યંત આનંદ છે.

પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ વિષે જાણવું અને તેમનાં અસ્તિત્વની નોંધ લેવી મને ખૂબ ગમે છે, પણ જ્ઞાનના અભાવે વ્યવસ્થિત રીતે પક્ષીનિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. ‘વિહંગ’ એ રીતે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. હું ‘વિહંગ’ની ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

૧૯૮૮માં હું ‘હિમાલીયન ટ્રેકિંગ’માં પિંઢારી હીમનદી (Glacier) સુધી ગઈ હતી. પાછા વળતાં લગભગ ૧૦૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ, ગરૂડ જેવાં મોટાં બે- ત્રણ શિકારી પક્ષી ઊડતાં જોયાં. હું જૂથથી અલગ હતી. એક બિમાર સહપ્રવાસીનો હાથ પકડી હું તેને ચલાવી રહી હતી, તે સિવાય આગળ કે પાછળ કોઈ ન હતું. મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે તેમાનું એક પક્ષી ઊડતું ઊડતું નજીક આવ્યું. કદી કલ્પી ન હોય તેટલી, તેની એક પાંખના છેડાથી

બીજી પાંખના છેડા સુધીની વિશાળતા હતી. હું અવાચક થઈ ગઈ. પક્ષી મારા સાનંદાશ્ચર્યની વચ્ચે ૨૦૦મી. દૂર, એક મોટા ખડક પર બેઠું. તેનું મોઢું શિકારી પક્ષી જેવું હતું. ચાંચ વળેલી હતી. આંખ એટલી મોટી કે દૂરથી પણ દેખાતી હતી. સમગ્ર શરીરનો રંગ ઘેરાશ પડતો કાળો ભૂખરો હતો જ્યારે, માથું તથા ડોકનો ભાગ સોનેરી, ચમકતો હતો. પક્ષી ઊડ્યું ત્યારે મારી બુધ્ધિ એટલી બહાર મારી ગઈ હતી કે હું તસવીર લેવાનું પણ ભૂલી ગઈ!

‘વિહંગ’માં પક્ષી વિષેની માહિતીની સાથે ચિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય તો સારું (૨૦-૪- ૨૦૦૦)

(આ પક્ષી તેના વર્ણન પ્રમાણે (Golden Eagle) હશે. તેના વિષે વિસ્તૃત માહિતી, સલીમ અલીના 'Indian Hill Birds' માં આપી છે. -સં.)

દિપ્તી શુક્લ

૫૦, લક્ષ્મી સોસાયટી, સુભાષનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

કુંજનો શિકાર

‘વિહંગ’ સળંગ અંક-૮માં આવેલા ‘દૂધરાજની ડૂબકી’ અંગે સ્પષ્ટતા કરવાની કે, ડૂબકી મારનાર દૂધરાજ સફેદ નર હતો. તે પાણી પર કલકલિયાની જેમ સ્થિર થઈને પછી ડૂબકી મારતો ન હતો પણ, પોતાની આગવી છટાથી આડા-અવળા ઊડતાં- ઊડતાં પાણીમાં પડતું મૂકી, આખું શરીર ડૂબે ન ડૂબે ત્યાં પાણીમાંથી જીવાત પકડી, બહાર આવી, પોતાની લાંબી પૂંછડી હવામાં ફરકાવતો ઊડી જતો હતો. હું માર્ચ, ૨૦૦૦ની શરૂઆતમાં મથુરા(ગિરનાર) ગયો ત્યારે, ફરી વાર પણ આ દ્રશ્ય જોયેલું.

અમે નળસરોવર ગયા ત્યારે અમે પણ એક ભગતડાને માછલીની જાળમાં ફસાયેલું જોયું હતું. આ જોતાં આ બનાવો ખૂબ જ વ્યાપક હોવાનું જણાય છે. આ અંગે, માછીમારી પર પ્રતિબંધ લાવવા માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધિશ, નામદાર, ગુજરાત હાઈકોર્ટ, સોલા ,અમદાવાદને પત્રો લખી જણાવવા મારી, ‘વિહંગ’ના સૌ વાચકોને વિનંતી છે.

સૌરાષ્ટ્ર એ કુંજ અને કરકરાનું માનીતું છે, એ અંગે હું ડૉ. વિનોદ સોની સાથે સહમત થાઉં છું, પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે, સૌરાષ્ટ્રમાં આ પક્ષીઓનો શિકાર વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે. આ પક્ષીઓ બેઠાં હોય તેની બન્ને બાજુથી પતંગો ઉડાડી, તથા આ પતંગો વચ્ચે કાચ પાયેલા દોરાની ઝોળ બાંધી, નીચેથી પક્ષીઓને ઉડાડવામાં આવે છે, જેથી એક સાથે ઘણાં બધાં પક્ષીઓ ફસાઈ જાય. આ ઘાતકી પણ અસરકારક રીતનો ઉપયોગ ઘણો જ વ્યાપક બન્યો છે. જાન્યુ.માં ગિરનાર- બીલખા વચ્ચેના રાવતસાગર ડેમમાં એક સાથે સાત કરકરા (Damoiselle Crane) નો શિકાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ અંગે ‘પ્રકૃતિ જતન પરિવાર’, ભાણવડ તરફથી રજૂઆત પણ કરાયેલી છે. મારી વિહંગના વાચકોને વિનંતી છે કે, કુંજના આગમનના થોડા સમય પહેલાં, વનખાતા તથા પોલીસખાતાને કુંજનો શિકાર અટકાવવા પગલાં લેવા જણાવવું.

જયદેવ ધાધલ

દરબારગઢ કમ્પાઉન્ડ, ભાણવડ- ૩૬૦૫૧૦

પ્રાતઃ સ્મરણીય દરબાર સાહેબ

આ લેખની શરૂઆત પ્રાતઃસ્મરણીય જસદણના દરબાર સાહેબ શ્રી શિવરાજકુમાર ખાયરને મનોમન નમન કરીને કરું છું.

એક વાર દરબાર સાહેબે મને કહ્યું, ‘‘જુઓ બેન, આ સલીમ અલી ક્યું પક્ષી જુએ છે?’’ અમારાથી દૂર ભાગતા સલીમ અલી, થોડે દૂર ઊભા રહીને કાળિયો કોશી જોતા હતા. દરબાર સાહેબ આગળ બોલ્યા, ‘‘સલીમઅલી જેવો મોટો વિદ્વાન કાળા કોશીને રસપૂર્વક જુવે છે. આપણે તો ‘એમાં શું જોવું’, કરીને નજર પણ ન માંડીએ.’’ દરબાર સાહેબની વાત કરવાની આ રીત હતી. તેઓ પોતે પણ પ્રખર અભ્યાસી વિદ્વાન હતા, પરંતુ

બીજા સામાન્ય માણસો સાથે વાત કરે ત્યારે, પોતાને તેમની સાથે રાખીને વાત કરે. વળી, આગળ કહ્યું, “આ જ આપણી ભૂલ છે. બિલકુલ સામાન્ય પક્ષી પણ ખૂબ બારીકાઈથી જોવું જોઈએ.” દરેક વખતે, “તમારે આમ કરવું જોઈએ” એમ ન બોલે પણ, “આપણે આમ કરવું જોઈએ” આ રીતે બોલે.

ત્યાર પછી અમે જ્યારે જ્યારે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયાં છીએ ત્યારે ત્યારે, સામાન્ય પક્ષીઓને પણ દૂરબીનમાંથી, શાંતિથી જોયા છે. મોટેભાગે પક્ષીનિરીક્ષણ સવારના સમયમાં જ અનુકૂળ હોય અને કોઈ પક્ષીનિરીક્ષણની સવારે અમને નામદાર દરબાર સાહેબ યાદ ન આવ્યા હોય તેવું બન્યું નથી. અમારી જેમ ‘વિહંગ’ના કેટલાય વાચકોનો આ અનુભવ અને અભિપ્રાય હશે અને તેથી જ તેઓશ્રીને શરૂઆતમાં પ્રાતઃસ્મરણીય કહ્યા છે.

સામાન્ય પક્ષીઓના અવલોકનની ટેવથી, સામાન્ય પક્ષીઓની કેટલીય અસામાન્ય વસ્તુઓ અમે નોંધી છે.

● તલાવડીના પાણીમાં તરીને રાતબગલો (Night Heron) ખોરાક પકડતો હતો, સાથે કાળો કોશી પણ પાણી પર તરતો તરતો કંઈક પકડીને ખાતો હતો !

● એક તાજા ખેડાયેલા ખેતરમાં, ઢોરબગલા (Cattle Egret) અને કાબરોની સાથે, રાતપગ (Redshank) નું ટોળું પણ જમીનમાંથી જીવાત ખાતું હતું.

● અમારા જૂના ઘરની જાળીવાળી ઓસરીમાં એક ખુલ્લા વીજળીના ગોળા પર શક્કરખોરાએ (Purple Sunbird) માળો કર્યો હતો (૧૯૮૦). જાળીની બીજી બાજુથી જોઈએ તો, માંડ એકાદ ફૂટના અંતરેથી પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા દેતું. માદા પક્ષી, છત ઉપરથી, ઊંધા ઊડતો ઊડતો પણ કરોળિયાનું જાળું એકત્ર કરતું, એ જોઈને ખૂબ નવાઈ લાગી ! આમ કઈ રીતે ઊડી શકાય ? ચકલો, આ શક્કરખોરાને ખૂબ હેરાન કરતો અને માળો વીંખી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતો.

● અમે ધાબાની પાળી પર ઈંટો ગોઠવી દેવચકલી માટે માળો બનાવ્યો હતો. તેણે તેનો ઉપયોગ પણ કર્યો. બચ્ચાં પણ થયાં. એક સવારે અમારી નજર સામે અમે તે માળામાંથી એક બચ્ચું બહાર ફેંકતાં જોયું. પછી તરત એક ચકલીને તે માળામાંથી નીકળતી જોઈ. ચકલી આવી કૂર વૃત્તિવાળી (Sadist) હશે ?

● જે રીતે ચકલા કાચ પર ચાંચ ભટકાડે છે, તે જ રીતે રસ્તા પર પડેલા એક સ્ફૂટરના અરીસા પર બે મોટાં લેલાં (Large Grey Babbler) ને ચાંચ ભટકાડતાં જોયાં. (મેં એ રીતે થરથરા (Black Redstart) ને અને સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Goldenbacked Woodpecker)ને ગાડીના અરીસામાંના પ્રતિબિંબ પર ચાંચ મારતાં જોયાં છે. -સં.)

● શક્કરખોરાને, પતરંગાની જેમ, તાર પરથી ઊડી, જીવાત પકડી, પાછા તાર પર બેસીને ખાતો જોયો છે.

● ૧૯૮૬ ડિસે. તા. ૨૯ના રોજ વિક્ટોરિયા પાર્ક પાસે ભીંતના કાણામાં દેવચકલીનો માળો જોયો. ભરશિયાળામાં માળો જોવો એ પણ એક લઘાવો છે.

● પાણીમાં બતકો માથું અંદર નાખી ખોરાક લેતી હોય ત્યારે પૂંછડી આકાશ તરફ હોય (Upending). અમે બોર તળાવમાં આ જ રીતે નાનાં હંજને (Lesser Flamingo) ખોરાક મેળવતાં જોયાં છે. (મે, ૨૦૦૦નો પત્ર)

મુદુલા શુક્લ

‘દેશાસ’, સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

“બોલો, પંખી શું બોલે ?”

અમારા જૂના ઘરમાં, લીમડા પર બેસીને બપોરના સમયે કાગડા

બોલે. મારી ગણતરી મુજબ એક કાગડો અલગ અલગ રીતે સાત જાતની બોલી બોલતો હતો. બંન્ને પતિ-પત્નીના અવાજની ‘કી’ (એટલે સૂર ? સં.) પણ અલગ હતી. જ્યારે કોઈ માણસ કાગડાની બોલી ‘કર્કશ છે’ તેમ બોલે ત્યારે જસસનું વાક્ય યાદ આવી જાય ! “પ્રભુ તેમને માફ કરે, તેઓ જાણતાં જ નથી કે તેઓ શું બોલે છે.” ખરેખર જો ધ્યાનથી સાંભળીએ તો કાગડાની અલગ અલગ બોલી ખૂબ જ મીઠી લાગે છે !

મારા એક વિદ્વાન પક્ષી મિત્રને વસંતના આગમન સાથે જ કોયલના ટહુકા સંભળાય છે, જ્યારે મને ગ્રીષ્મ બરાબર જામે (એટલે કે ‘મે’ મહિનામાં) ત્યારે. આ વાત કોયલની કિકિયારીની નથી, ટહુકાની છે. આપનો અનુભવ શું કહે છે ? (માર્યાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પંચમ સૂરના ટહુકા ઘણાં વરસોથી હું સાંભળું છું. - લા.)

એક વખત બગીચામાં કોઈ એક પક્ષી ટિટોડીની બોલીની નકલ કરતું હતું. જઈને જોયું તો મટિયો લટોરો (Rufousbacked shrike) !

દરજો ક્યારેક એક ધારો બોલવા લાગે. એક દિવસ મેં ગણતરી શરૂ કરી. વચ્ચે અટકે એટલે ફરી નવેસરથી ગણતરી શરૂ કરું. એક વખત તો એકધારો ૮૧ વખત, એકી થાસે (!) બોલે ગયો !

અને ઘૂંકિયો (Coucal), તે ‘હૂક, હૂક’ બોલે છે ને ? તેમ જ બોલતો હતો. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે, ત્યારે તેના મોઢામાં કોળિયો હતો અને તેનું મોં બંધ હતું. આમ હોવા છતાં અવાજમાં કોઈ જ ફરક નહીં. શ્રી શિવભદ્રસિંહજીએ (બાપા સાહેબ) આ વાત બતાવેલી. મારી મશ્કરી પણ કરેલી કે, “આપ આવો પ્રયત્ન ન કરશો.” (દરેક પુરુષ એમજ માને છે કે દરેક સ્ત્રીને બોલબોલ કરવાની ટેવ હોય છે. હકીકત આનાથી ઊલટી છે, પુરુષો જ વધારે વાતોડિયા હોય છે ! આ પણ એક નિરીક્ષણનો વિષય છે !)

અમારા મિત્ર શ્રી સાઠે એમ કહેતા કે, “કાળનું ચક્ર ફર્યા જ કરે છે, ઉપર- નીચે. આપણે, મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ પણ કંઈ જ વળતું નથી.” ત્યારે અમને તેઓ નિરાશવાદી લાગ્યા હતા. આજે- મારા પતિ પણ એમ જ માનતા થયા છે. ભલે તેઓ પક્ષીનિરીક્ષણ નથી કરતા, પણ વર્ષો પહેલાં (૧૯૭૬માં?) તેમણે શ્રી પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈને પૂછ્યું હતું કે, “આપણી સમગ્રી હવે ઓછી દેખાય છે તેમ નથી લાગતું ? મારા બાળપણમાં, બપોરે આકાશમાં કેટલીય સમગ્રીઓ ચકરાવા લેતી હોય તેવું યાદ છે. અમે રસ્તા પર રોટલી મૂકી, તેને તરાપ મારીને ઉઠાવી લેતી જોતાં. કોઈ વખત રોટલીમાં કાણું પાડી, તેમાં દોરો બાંધી, દોરાને બીજે છેડે કાગળ બાંધી મૂકતાં. સમગ્રી રોટલી લઈને ઊડે એટલે સાથે કાગળ પણ ફરફર ઊડે, તેવી રમત રમતાં. બપોરે સંભળાતો તેનો અવાજ તો કોણ જાણે વર્ષો પહેલાં સાંભળ્યો હોય તેવું લાગે છે.”

મુદુલા શુક્લ
ભાવનગર

બોર તળાવને બચાવો

મા.શ્રી. શિવભદ્રસિંહજીના પ્રયાસોથી બોર તળાવની આસપાસની સોસાયટીના નાગરિકો, બોર તળાવને ઊંડું ઉતારવા, તેનો કાંપ/ કચરો દૂર કરવા અને તેમાં પાણી આવવાના માર્ગોમાંથી અવરોધો દૂર કરવા એકત્ર થયા છે. આ કામગીરી સમગ્ર એપ્રિલ મહિનો ચાલશે. શ્રી બાપાસાહેબના પ્રયાસોથી જે સ્વપ્ન લાગતું હતું, તે હકીકત બની છે. બોર તળાવ પંખીઓ માટેનું અગત્યનું રહેઠાણ છે. અહીં, ઘણાં પંખીઓના પ્રજનનની નોંધ થયેલી છે. જો કે, આ વર્ષે તેમાં પાણી નથી, પણ વરસાદની સાનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તે ભરાશે અને જો તે, પલ્લવિત થશે તો ‘વિક્ટોરિયા પાર્ક’ નું કૃષ્ણકુંજ તળાવ પણ પલ્લવિત થશે.

પીલગાર્ડનમાં પીળીચાંચ ઢોક(Painted Stork) અંગેનો શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવીનો લેખ વાંચવાની મજા આવી. ૧૯૮૪માં અમે પીલગાર્ડન,

મોતીબાગ, સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલ, ભીડભંજન વગેરે વિસ્તારોમાં માળાની ગણતરી કરી ત્યારે ૧૭૨ માળા થયા હતા. આ નોંધથી પ્રભાવિત થઈને W.W.F. ની કારોબારીની 'મિટીંગ' ભાવનગર ખાતે મળી હતી. W.W.F. દ્વારા આ બધાં સ્થળોનું 'ડોક્યુમેન્ટેશન' થયેલું. મા.શ્રી. લવકુમાર સાહેબે તેનો અહેવાલ તૈયાર કરીને બી.એન.એચ.એસ.ને મોકલાવ્યો હતો. વડવાગોળવાળા ઝાડ ઉપર પીળી ચાંચ ઢોકના માળા હતા. આ બધી ૧૯૮૪થી ૧૯૮૮ વચ્ચેની વાત છે. હવે તો ઘણું બધું બદલાઈ ગયું છે.

નવનીત ભટ્ટ
ભાવનગર.

કાનૂની રાહે જવું પડશે

કુશળ હશે. પર્યાવરણીય પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી આપણે સૌ પ્રકૃતિ પ્રેમી બીરાદરીના સભ્યો છીએ. તે સંબંધે રૂબરૂ પરિચય ન હોવા છતાં આ પત્ર લખી રહ્યો છું.

આપણે સૌ પ્રકૃતિની રમણીયતા અને તેની ભેટ એવાં પક્ષીઓ-વન્યજીવોનો ભરપૂર આનંદ માણીએ છીએ, પણ તેની સામે પર્યાવરણ અને વન્ય સૃષ્ટિની જાળવણી માટે આપણે જે પ્રવૃત્તિ-પ્રયત્નો કરીએ છીએ તે શું પૂરતા છે? શું આપને નથી લાગતું કે, પ્રકૃતિ પાસેથી આપણે જે મેળવીએ છીએ તેની સામે જે આપીએ છીએ, તે ઘણું ઓછું છે અને તેથી આપણો પ્રકૃતિ પ્રેમ એકતરફી અને સ્વાર્થી છે?

છેલ્લા ઘણા સમયથી મેં અનુભવ્યું છે કે, આપણે સૌ પ્રકૃતિ-પર્યાવરણને થતા નુકશાન અંગે જે થોડી ઘણી મૌખિક / લેખિત રજૂઆતો કરીએ છીએ તેની સંબંધિત ખાતાના અધિકારી તરફથી જવાબ આપવાની દરકાર પણ લેવામાં આવતી નથી. તેથી હું અંગત રીતે માનું છું કે, પ્રકૃતિ / પર્યાવરણને થતા નુકશાન સંબંધે કાનૂની રાહે પગલાં લેવામાં આવે તો જ

તંત્ર જાગૃત થાય છે અને તેઓને પગલાં લેવા ફરજ પાડે છે. પર્યાવરણને નુકશાન કરનારાં સ્થાપિત હિત ધરાવતાં (અસામાજિક ગણી શકાય તેવાં), તત્વો છે. વ્યક્તિગત રીતે કે કોઈ એક ગામના પ્રકૃતિ મંડળના નામે તેમની સામે લડત આપવામાં શારીરિક, આર્થિક અને સામાજિક જોખમ રહેલું હોવાથી આ દિશામાં આપણે સૌ કોઈ કામગીરી કરી શકતાં નથી.

આ મજબૂરીનો ઉકેલ લાવવા મારા મત મુજબ ગુજરાત રાજ્યના તમામ પ્રકૃતિ પ્રેમીઓ અને પ્રકૃતિ મંડળો મળીને પર્યાવરણને નુકસાન કરનાર તત્વો -સ્થાપિત હિતો સામે કાનૂની રાહે પગલાં લેવા એક સંગઠન બનાવે અને તેના નેજા હેઠળ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાત માટે કાનૂની રાહે પગલાં લેવા 'કાનૂની કાર્યવાહી વર્તુળો' કાર્યરત કરી પર્યાવરણને લગતા, ઉપસ્થિત થતા વ્યાજબી પ્રશ્નો સંબંધે કાયદેસરની કાર્યવાહીઓ મુખ્ય સંગઠનના નામે કરવામાં આવે, તો હું માનું છું કે, કોઈ વ્યક્તિગત જોખમ રહેશે નહીં અને પર્યાવરણ -પ્રકૃતિને થતા નુકશાનને અટકાવવા બાબતે અસરકારક પ્રવૃત્તિ કરી, આપણે સૌ પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરવાની તક ઝડપી શકીશું.

આ દિશામાં આપનાં મંતવ્યો -વિચાર વહેલી તકે લખી જણાવવા અને આ અંગે આપણે શું અને કેવી રીતે કરી શકીએ તે જણાવવા વિનંતી, જેથી, આગળ જરૂરી કાર્યવાહી કરી શકાય.

પર્યાવરણ / પ્રકૃતિ / વન અને વન્યજીવોને નુકશાન સંબંધે ગમે તે સમયે અને ઓળખ આપ્યા વગર પણ માહિતી આપવા અને મળેલ માહિતી સંબંધે તાત્કાલિક તપાસ કરવા દરેક જિલ્લામાં વન અને પર્યાવરણ ખાતા દ્વારા એક "કન્ટ્રોલ રૂમ" શરૂ કરવામાં આવે તો કેવું? આ દિશામાં પણ આપનો અભિપ્રાય જણાવવા વિનંતી છે.

આ પત્રથી આપના મિત્રોને પણ વાકેફ કરશો.

જયદેવ ધાધલ
ભાણવડ

‘બી. એન. એચ. એસ.’ની ‘વેબસાઈટ’

અમે ‘બી. એન. એચ. એસ.’ની ‘વેબસાઈટ’ને આવકારીએ છીએ. www.bhhs.org

બી. એન. એચ. એસ.ની ‘વેબસાઈટ’, સંસ્થા તથા તેની પ્રવૃત્તિઓ વિષે સંપૂર્ણ માહિતી આપે છે. તેની સંશોધન યોજનાઓ વિષેની, તેના વડે ચાલતા શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો વિષેની, તેના સભ્યપદ અંગેની, તેના થકી મળતી સેવાઓ વિષેની, તેનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો તથા અન્ય વેચાણ માટેની વસ્તુઓ વિષેની જાણકારી તેમાંથી મળી રહે છે. તેમાંથી વન્યજીવન ઉપરની તસવીરો મેળવી (Download) શકાય છે. કોઈ પણ પાના ઉપરથી 'E-greeting' મોકલવાની પણ વ્યવસ્થા છે. મને સૌથી વિશેષ ગમ્યું હોય તો તે, 'Link' અંતર્ગત આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી પ્રકૃતિ સંરક્ષણને લગતી સંસ્થાઓની ‘વેબસાઈટ’ની સહેલાઈથી મુલાકાત લઈ શકવાની સગવડ. ૧૧૭ વર્ષ જૂની આ પ્રકૃતિ સંરક્ષક રાષ્ટ્રીય સંસ્થા નિ: શંકપણે, આ દિશામાં થતાં કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓની ધરી સમાન છે.

લેંબુડિયાના કાંઠે:-

હમણાં હમણાં મારે.. આશ્રમમાં જવાનું થાય છે. ત્યાં બપોરે જમી-પરવારી હું અને મારા મિત્ર આશ્રમના આંગણમાં લીમડાના ઝાડ નીચે ધામા નાખીએ. પાસે એક નાની લીંબુડી છે. એની ફરતો નાનો ક્યારો છે. એમાં નહાવા-ધોવાનું પાણી ભરાય એટલે છોકરાં એને ‘લેંબુડિયું તળાવ’ કહે. ભરુનાળાના દિવસ એટલે ખરે બપોરે તો સૂર્યનારાયણ સોળે કળાએ તપે. જ્યાં ઘરછાંયડે ભરાઈ બેસનારી માનવજાત પણ અસહ્ય ઉકળાટમાં તરફડિયાં મારતી હોય, તેવે વખતે જંગલની ધીખતી ધરતી પર ઝાડમાં, જાળાંઝાંખરાં કે વાડની ઓથે ભરાઈ બેસનારાં પંખી બીચારાંની શી દશા ! એટલે બપોર થાય કે તાપ અને તરસે વલવલતો પંખીસમાજ અમારા ‘લેંબુડિયા’નાં લહેરો લેતાં ટાંઢાં જળ પીવા આવે. અમે તો ત્યાં બેઠા જ હોઈએ, એટલે એ બધાંના આવવા-જવાનો હિસાબ આપોઆપ થઈ રહે. આમ આ ‘લેંબુડિયું’ પક્ષીનિરીક્ષણની અમારી પ્રયોગશાળા બની ગયું છે.

(‘વનવગડાનાં વાસી’- વનેચર..માંથી સાભાર.)

સાભાર સ્વીકાર

૧૦૦૦-૦૦	ક્ષમા સિંગ, મુંબઈ	૨૦૦-૦૦	હેમુભાઈ વાઢેર, બેટ દ્વારકા	૧૦૦-૦૦	દેવેન્દ્ર ત્રિવેદી, વડોદરા
૧૦૦૦-૦૦	બિંદુ કાપડિયા, મુંબઈ	૨૦૧-૦૦	શશિકાન્ત બાબુલાલ, મુંબઈ	૧૦૦-૦૦	બંસી દલાલ, અમદાવાદ
૫૦૧-૦૦	નવનીત ભટ્ટ, ભાવનગર	૨૫૦-૦૦	નગીનભાઈ મોદી, સુરત.	૨૦૦-૦૦	ભરત પટેલ, વાવ, જિ. સુરત
૫૦૦-૦૦	જ્યોતલ ઠક્કર, અમદાવાદ	૧૫૦-૦૦	ગજેન્દ્ર ભટ્ટ, અમરેલી	૫૦-૦૦	વિરેન્દ્ર સંઘવી, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	વસંતગિરિ ગોસ્વામી, મોટીવિરાણી, કચ્છ	૧૦૧-૦૦	વીણા શેઠ, અમદાવાદ	૫૧-૦૦	કિશોરચંદ્ર રાવલ, મૂળી
૩૫૦-૦૦	જયદેવ ધાધલ, ભાણવડ	૧૦૦-૦૦	કિશોર વ્યાસ, કાલોલ, જિ. પંચમહાલ	૫૧-૦૦	બી. આઈ. જાની, કોટડા સાંગાણી
૨૦૦-૦૦	જે. એસ. જોષી, મુંબઈ	૧૦૦-૦૦	દિગંબર ગાડગીલ, નાસિક	૫૧-૦૦	યાત્રી બક્ષી, અમદાવાદ

ગામની સ્ત્રીઓ તળાવના કાંઠે કપડાં ધોતી હોય, ગામનો આયર (આહિર) કે દરબાર ખેડૂત, પોતાનાં ઘેર લઈને અને ભરવાડ કે રબારી પોતાનાં ઘેટાં-બકરાંને પાણી પાવા લાવ્યો હોય અને તે સમયે કાંઠે જ મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) અન્ય બતકો સાથે નિર્ભયતાથી વિહરતી જોવા મળે, એ લહાવો કદાચ આ એક જ તળાવ પર મળી શકે એવું મારા તેર વર્ષના પક્ષીગણતરીના અનુભવ પરથી કહી શકું.

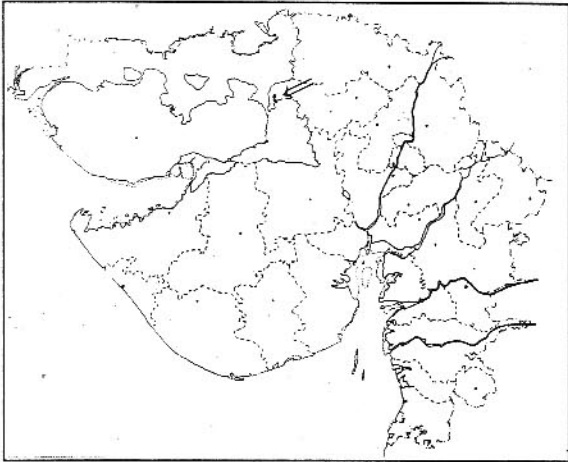
આ તળાવમાં ભાતભાતનાં યાયાવર(migratory) તથા સ્થાનિક (resident) પાણીનાં પંખીઓનો જાણે મેળો ભરાય છે. મોટી ચોટીલી ડૂબકી જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતનાં અન્ય જળાશયોમાં ક્યારેક અને તે પણ અલ્પ સંખ્યામાં જોવા મળે છે, ત્યારે અહીં અચૂક ૧૫-૨૦ની સંખ્યામાં દેખાય છે.

પક્ષીનિરીક્ષણ માટે આ તળાવ પર ઘણી સાનુકૂળતા છે. તળાવ ખુબ મોટું નથી તથા તેની ત્રણ બાજુએ માટીનો પાળો છે. સવારે કે સાંજે પ્રકાશની યોગ્ય દિશામાં ઊભા રહીએ તો પક્ષીઓના રંગ અને ભાત નિરાંતે માણી શકાય છે. એટલે તસવીરકારો માટે પણ આ સ્થળ લોભામણું કહેવાય.

તળાવની ત્રણ બાજુએ અડીને એક-એક ગામ આવેલું છે, દક્ષિણમાં સાંતલપુર, પૂર્વમાં કલ્યાણપુર અને પશ્ચિમમાં રણમલપુર. ઉત્તરમાં તળાવનો જળસ્ત્રોત વિસ્તાર છે, જ્યાંથી મોટાભાગની પાણીની આવક થાય છે.

ઉત્તરમાં જ દેશી બાવળનાં ઝૂંડ છે, જેના પર પાણીનાં વિવિધ સ્થાનિક પક્ષીઓની માળાવસાહત જોવા મળે છે, ખાસ કરીને પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork). ૧૯૮૭માં મેં આ જગ્યાએ પીળીચાંચ ઢોંકના આશરે ૩૦૦ માળા અને ૭૫૦ પક્ષીઓ જોયાં હતાં. આ બાવળનાં ઝૂંડને અડીને ચામુંડા માતાનું મંદિર આવેલું છે, જ્યાં મોટી સંખ્યામાં લોકો દર્શનાર્થે આવે છે. પૂનમના યજ્ઞ વખતે તો જાણે માનવમહેરામણ અહીં ઊમટી પડે છે.

આમ તળાવની ચારેતરફ માનવ વસ્તીની ચહલપહલ હોવા છતાં અહીં પક્ષીઓનો શિકાર કે અન્ય રીતે પજવણી થતી ન હોવાથી, કાંઠા સુધી

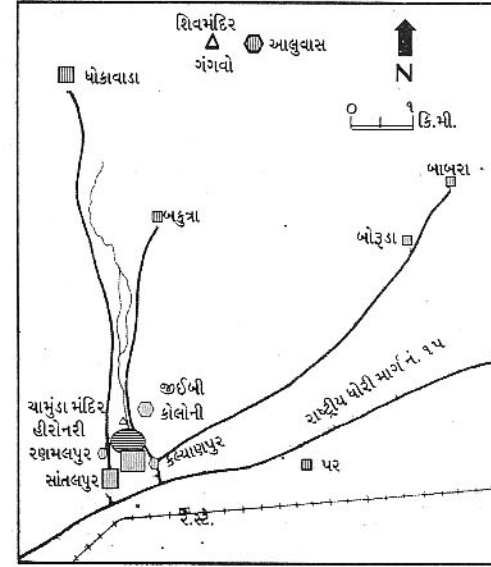

પક્ષીઓ નિર્ભયતાથી વિહરે છે. ગામમાં લોહાણા, જૈન, દરબાર અને આયર લોકોની વસ્તી મુખ્યત્વે ગણાવી શકાય. પ્રજા ધર્મપ્રેમી હોવાથી જીવસૃષ્ટિને કોઈ કનડગત નથી.

હું જ્યારે શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો અને પક્ષીઓ વિષે ખાસ જાણકારી ધરાવતો ન હતો ત્યારે આ તળાવમાં ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં કુંજ પક્ષીઓને જોતો. મને અચરજ થતું કે, આ પક્ષીઓ આટલી મોટી સંખ્યામાં અહીં શા માટે આવતાં હશે? ચામુંડામાતા અમારાં કુળદેવી હોવાથી અવાર નવાર દર્શનાર્થે જતો ત્યારે, આવાં અદ્ભુત દૃશ્યો નિહાળવા મળતાં. આજે પણ અહીં કરકરા અને કુંજ સારી સંખ્યામાં આવે છે. વહેલી સવારે ચારો ચણવા ગયેલી કુંજ અગિયાર વાગ્યાની આસપાસ તળાવ કાંઠે વિસામો ખાવા આવી જાય છે. સાંજે ચાર વાગ્યાની આસપાસ, ફરી પાછી ચારાની શોધમાં નીકળી પડે છે અને મોડી સાંજે રાતવાસો કરવા તળાવે આવી જાય છે.

મધ્યશિયાળુ પક્ષીગણતરીના કાર્ય માટે ૧૯૮૭થી પર્યાવરણ

શિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદ તરફથી વાહનની સગવડ ઉપલબ્ધ હતી. ક્યારેક વાહન ઉપલબ્ધ ન

હોય તો વાહન માટે અમને પેટ્રોલ-ડિઝલની રકમ કેન્દ્રમાંથી મળી રહેતી. આ કાર્ય અમે સ્વૈચ્છિક રીતે કરતા હતા. એક વાર અમે, સ્વ. દિલહાસ જાફરીની જીપમાં, ઉત્તર ગુજરાતના જળાશયોમાં પક્ષીગણતરી માટે નીકળ્યા હતા. તે વખતે

અધિકારી શ્રી ઉદય વોરા પણ, આ વિસ્તારનાં જળાશયોની મુલાકાત લેવાની ઈચ્છા હોવાથી પહેલી જ વાર અમારી સાથે જોડાયા હતા. સાંતલપુરના તળાવમાં પક્ષીગણતરી વખતે દૂરથી એક પીળીચાંચ ઢોંક, નાના જમાદાર (Lesser Adjutant Stork) જેવો દેખાયો એટલે ખાત્રી કરવા અમે બે-ત્રણ મિત્રો પાળે પાળે ચાલી, સામે કિનારે જવા નીકળ્યા. એટલામાં પાડું ભાંભરતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. અમે પાળા પર હતા અને આસપાસનો વિસ્તાર સૂનો હતો, કોઈ ઢોરઢાંખર ન હતું. એટલામાં ડૉ.બકુલભાઈની નજર ઉપર ગઈ. “મહાકાગ (Raven)”, તેમણે કહ્યું. અમે સૌએ મહાકાગની હવાઈ કસરતો (aerobatics) માણી, પુસ્તકોમાં આપ્યું છે તે જ પ્રમાણે. પછી એ પણ ખ્યાલ આવ્યો કે પાડું ભાંભરવાનો અવાજ પણ તેનો જ હતો! નાના જમાદારની ખાત્રી કરવા નીકળ્યા હતા. એ તો ન હતો, પણ મહાકાગ જોવાનો લહાવો મળી ગયો.

૧૯૮૮ પહેલાં, બનાસકાંઠા જિલ્લાના અને જિલ્લાઓની પુનઃરચના બાદ, પાટણ જિલ્લાના, સાંતલપુર તાલુકાના સાંતલપુર ગામની આ વાત છે. અમદાવાદ-પાલનપુર-ભુજ રેલવે લાઈન પર તથા રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ ૧૫ ઉપર, રાધનપુર અને આડેસર વચ્ચે આવેલું, ઉત્તર ગુજરાતનું આ ગામ છે. રેલવે સ્ટેશન પરથી પસાર થતી બધી ગાડીઓ અહીં ઊભી રહે છે, તથા રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ પરથી નીકળતી દરેક એસ. ટી.બસ પણ ગામમાં ઊભી રહે છે. વળી, કંડલાના રસ્તા પર હોવાથી અન્ય વાહનવ્યવહાર પણ વધુ રહે છે, એટલે ખટારો, ટેન્કર કે અન્ય વાહન પણ જરૂર હોય તો મળી શકે. બનાસકાંઠા અને કચ્છના અછતગ્રસ્ત વિસ્તારોની વચ્ચે રણની કાંધી પર તે આવેલું છે, એમ પણ કહી શકાય. ઉત્તરમાં કચ્છનું મોટું રણ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં કચ્છનું નાનું રણ આવેલું છે. નજીકના રણ વિસ્તારોને લીધે જ મહાકાગની હાજરી બહુ અશક્ય ન હતી. અવારનવાર ગામના લોકોને દુષ્કાળની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે.

ઈતિહાસ તરફ નજર દોડાવીએ તો મહાભારત કાળના હિંડબાવન વિસ્તારમાં આવેલું આ ગામ છે. સરસ્વતી નદીના સરસત કાંઠા વિસ્તારનું આ એક મહત્વનું ગામ છે. પાંડવો ફરતાં ફરતાં આ વિસ્તારમાં આવ્યા ત્યારે પાણી મેળવવા માટે અર્જુને તીર મારીને ભૂમિમાંથી મીઠું પાણી મેળવ્યું હતું. આ સ્થાનક સાંતલપુરની ઉત્તરે આવેલા આલુવાસ ગામમાં છે. ત્યાં એક શિવમંદિર છે. શિવમંદિર પાસે ગંગવો કૂવો છે. આ ગંગવો કૂવો, એ જ એ સ્થળ. ગંગા નદી અહીં પાતાળમાં વહે છે અને અહીં નીકળતું પાણી એ ગંગાજળ છે, તેવું લોકો માને છે.

(અનુ. પા. ૧૭૫૨)

(ચબૂતરો એ પક્ષીના ચણનું એક મોટું પાત્ર છે. ગામ, શેરી, પોળ કે સોસાયટીએ ઊભો કરેલો ચબૂતરો એ લોકોના, પક્ષીઓ સાથેના સીધા સંબંધનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સાથે સાથે, આપણી લોકસંસ્કૃતિનો વારસો પણ. આજેય કોઈ સુંદર કલાત્મક ચબૂતરો જોઈને મન પ્રસન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ, જેમ આપણી સંસ્કૃતિ ભૂંસાતી જાય છે, તેમ 'ચબૂતરો' પણ લુપ્ત થતો જાય છે. શા માટે આધુનિક રહેણાંક વસાહતોમાં ચબૂતરાને સ્થાન નથી અપાયું ? હીંચકા, લપસણી અને બાંકડાની ભેગો એક ખૂણામાં આપણી પરંપરાના પ્રતીકસમો ચબૂતરો પણ ઊભો કરી દીધો હોય તો ? શ્રી અબ્દુલ જામિલ ઊર્ફીના 'ગુજરાતના મનોહર ચબૂતરા' વિષેના 'Discover India', Nov. '99માં આવેલા લેખનો સારાનુવાદ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

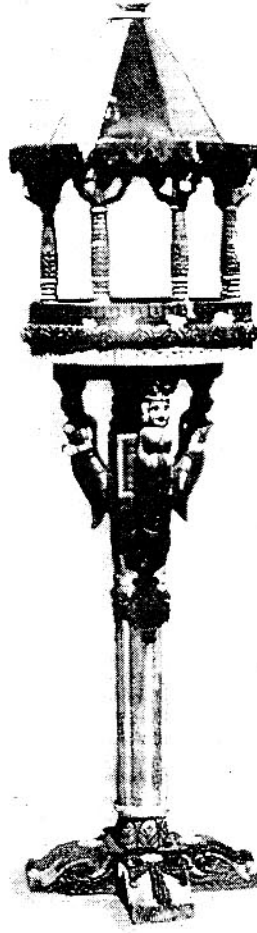
- સંપાદક)

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં જ્યારે અમે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે જે થોડી ઘણી વસ્તુઓએ અમારું સૌ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમાં એક 'ચબૂતરો' હતો. સૌથી સામાન્ય હતો, 'એકદંડિયો' ચબૂતરો. એક સપાટ મંચ, જે ઉપરથી છત્રી વડે ઢંકાયેલું હોય અને જેને પ-ફ ફૂટના થાંભલા પર ઊભું કરી દીધું હોય, એટલે ચબૂતરો તૈયાર. મંચ પર દાણા, રોટલીનો ચૂરો, ફળ અને નાના વાસણમાં પાણી મૂકો એટલે પક્ષીઓને કોઈ આમંત્રણની જરૂર નહીં !

વળી, ચબૂતરો એક જ જાતનો નથી, ભાતભાતના આકાર અને કદમાં જોવા મળે છે. કેટલાક તો મોટા ઓરડા જેટલા હોય છે. ઈંટ અને પથ્થરથી બનાવેલા આવા મોટા ઓટલા પર ચકલીથી માંડી મોર સુધીનાં બધાં જ પક્ષીઓ મુલાકાતે આવે છે.

'ચબૂતરો' શબ્દ કબૂતર પરથી ઊતરી આવ્યો છે. 'કબૂતર' માંથી 'કબૂતરો' અને તેમાંથી 'ચબૂતરો'.

સામાન્યતઃ ગુજરાતમાં જોવા મળતા આ ચબૂતરા, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ કેટલેક સ્થળે જોવા મળે છે. ચબૂતરા ઉપરની છત્રીમાં રાજસ્થાની સ્થાપત્યની છાયા છે. સદીઓથી રાજસ્થાન અને ગુજરાતની

કલાકૃતિઓમાં એક પ્રકારનો સમન્વય જોવા મળે છે. ચબૂતરો પણ આ માટે- ગુજરાત સાંસ્કૃતિક પરંપરાની જ ફળશ્રુતિ છે.

સામાજિક અને ધાર્મિક દષ્ટિ એ પણ ચબૂતરો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભલે, ચબૂતરાની નકશીમાં હિંદુ, મુસ્લિમ અને જૈન, ત્રણેય સ્થાપત્યનો પ્રભાવ હોય, પરંતુ પક્ષીઓને ખોરાક નાંખવાની પ્રથા, નિઃશંક જૈન પંથ સાથે સંકળાયેલી છે, જે અહિંસા અને માનવતાનો ઉપદેશ આપે છે.

કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, ચબૂતરાની શરૂઆત રાજવી કુટુંબોમાં, સંદેશાવાહક કબૂતરોના વિરામસ્થાન તરીકે થઈ હતી. પણ 'ચબૂતરો' એથી વિશેષ ઘણું બધું છે ! નગર-સ્થાપત્યમાં રસશાસ્ત્રની દષ્ટિએ તેનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. જ્યાં લોકોની સૌથી વધુ અવરજવર રહેતી હોય, વાર તહેવારે ઉજવણીઓ થતી હોય, તેવી મોકાની જગ્યાએ ચબૂતરો રખાતો. અમદાવાદની પોળોનું લોકજીવન જ્યારે જીવંત અને સક્રિય હતું ત્યારે ચબૂતરાનું મહત્વ અનન્ય હતું.

પણ અત્યારે જૂનાં શહેરના ચબૂતરાની હાલત ઘણી ખરાબ છે. ક્યાંક ચોપાનિયાં ચોંટાડેલાં હોય, તો ક્યાંક લાઉડ સ્પીકારો લટકાવેલાં હોય. ક્યાંક આડેધડ ચણતર થયાં હોય તો ક્યાંક કચરો ઠલવતો હોય. જો કે, આધુનિક રહેણાંક વિસ્તારોમાં એક સુશોભનના સાધન

તરીકે તેનો પ્રયોગ કરી એક વાર વધ્યો છે. માત્ર શોભાના ગાંઠિયા તરીકે તમને તે ઘણા બગીચામાં જોવા મળશે.

છતાં શહેરની ભીડ અને ચહલ પહલની વચ્ચે હજી પણ, ઉન્નત મસ્તકે ઊભેલો, અચલ, દર્શનીય, સંયમી 'ચબૂતરો' તેના લાલિત્યથી મન મોહી લે છે. પંખી સાથેના તેના અતૂટ સંબંધને તેણે નિષ્ઠાપૂર્વક ટકાવી રાખ્યો છે.

નિયામક, સુંદરવન, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫

હંજનું અનુકૂલન

હંજ (Flamingo) પક્ષીઓએ ખારાપાટ જેવા વિષમ રણ પ્રદેશોમાંનાં તેમનાં રહેઠાણમાં ટકી રહેવા માટે ઘણાં અનુકૂલનો વિકસાવ્યાં છે. તેમાં પણ નાના હંજ (Lesser Flamingo) તો આવા અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગો માટે સૌથી વધુ સજ્જતા પ્રાપ્ત કરી છે !

તે મુખ્યત્વે એક પ્રકારની લીલ (blue-green algae) પર પોષણનો આધાર રાખે છે. આ સુક્ષ્મ વાનસ્પતિક એકમો, પાણીની ઉપલી સપાટી પર તરતા હોય છે અને નાના હંજ તેને ગ્રહણ કરવા માટે, પક્ષી જગતની સૌથી જટિલ રચનાવાળી ચાંચોમાંની એક ધરાવે છે ! ખોરાક લેતી વખતે તે, તેની લાંબી ડોક નમાવીને ચાંચને પાણીની ઉપરની સપાટીએ જ્યાં આ લીલનું પ્રમાણ વધુ હોય છે, ત્યાં, એવી રીતે ગોઠવે છે કે, ચાંચનું નીચેનું ફાડિયું (lower mandible) ઉપરની તરફ અને ઉપરનું ફાડિયું (upper mandible) નીચેની તરફ હોય છે (upside down) અને ચાંચની અણી પાછળની તરફ (backwards) રહે છે. ચાંચનું નીચેનું જડબું ગઢા જેવું (bulbous) હોય છે, જેમાં હવા ભરેલા કોષો હોવાને લીધે ચાંચ સહેલાઈથી પાણીની સપાટીએ તરતી રહી શકે છે અને પક્ષીના કોઈ સ્નાયુ પર જોર પડતું નથી. ચાંચની વચ્ચેનો વળાંક કે ખૂણો પણ અગત્યનો ભાગ

ભજવે છે. તેને લીધે ચાંચ જરાક ખોલતાં, સામાન્ય રીતે ખૂણાથી અણી સુધી જતાં ચાંચનાં બે જડબાં વચ્ચેનું અંતર વધતું જવું જોઈએ તેને બદલે છેકથી છેક સુધી એક સરખી ચાંચ ખૂલે છે. આ કારણે, મોટા કદના પદાર્થોને તે સહેલાઈથી બહાર ગાળી શકે છે.

અંદરની તરફ, જડબાંની ધારો પર, જોડાણ આગળથી વળી શકે તેવી, કઠણ 'પ્લેટ્સ' આવેલી હોય છે. પક્ષીની જીભ 'પંપ'નું કાર્ય કરે છે ને ખૂબ જ ઝડપથી આગળ-પાછળ થાય છે. જ્યારે જીભ સંકોચાય ત્યારે, સુક્ષ્મ રેસાથી આચ્છાદિત 'પ્લેટ્સ', નીચે બેસી જાય છે. અને પાણી અંદર ચુસાય છે. જ્યારે જીભ આગળ ધક્કો મારે છે ત્યારે પાણી બહાર ધકેલાય છે, 'પ્લેટ્સ' ઊભી થઈ જાય છે અને લીલ તથા 'Shrimp', 'પ્લેટ્સ' ઉપરના વાળ વડે ગળાઈને સચવાઈ રહે છે. તાળવા પરના પાછળની તરફ વળેલા સુક્ષ્મ કાંટા અને જીભની મદદથી ખોરાકના કણો ગળામાં ધકેલાય છે. આમ, ખારા પાણીમાંથી ખોરાક લેતું હંજ ખારા પાણીને પેટમાં જતું ટાળે છે. જીભનું 'પંપીંગ' સેકન્ડના ૨૦ની ઝડપે થતું રહે છે. નાના હંજ, દિવસના લગભગ ૨૦ લીટર પાણીને ગાળી શકે છે અને તેમાંથી આશરે ૬૦ ગ્રામ ખોરાક મેળવે છે !

(સ્ત્રોત : 'The Life of Birds', David Attenborough, BBC Books)

આજ રોજ પ્રો. મોરી સાહેબ પાસેથી 'વિહંગ' સમાચાર પત્ર હાથમાં આવ્યું અને વાંચ્યું. વળી પાછા પક્ષીની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયા એવું લાગ્યું. પક્ષીનિરીક્ષણની માહિતી ખૂબ જ ગમી. હાલમાં યુવા વર્ગમાં પ્રકૃતિ પ્રેમ તથા પક્ષીનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિ તરફ રસ જગાડવાની ખૂબ જ જરૂર છે, ત્યારે તમોએ જે આ અભિયાન ઉપાડ્યું છે, તે ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે. ખૂબ ખૂબ અભિનંદન!

અમારો ટૂંકો પરિચય આપું તો, અમે પાનેલી મોટી ગામમાં લગભગ ૨૦ વર્ષ પહેલાંથી, પ્રકૃતિમંડળ ચલાવતા અને ખૂબ રખડતા. અમે ઘણાં પ્રકૃતિ શિબિરોમાં ભાગ લીધો છે. તથા પક્ષીનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિ ગામમાં ચલાવતા. 'ફોટોગ્રાફી' નો ધંધો હોવાથી ખૂબ તસવીરો લેતા. ૨૦ વર્ષ પહેલાં જે બાળકો અમારા પ્રકૃતિ મંડળમાં હતા, તેમાંનાં કેટલાક સારા હોદ્દા પર છે તથા પ્રકૃતિની જાળવણીનું કાર્ય કરે છે. અમોને તેનાથી સંતોષ છે. અમારા જેવું કામ હોય તો જરૂર જણાવશો.

મુળજીભાઈ ઝાલાવાડિયા, ઉપલેટા

અમારી શાળાના નિલકંઠવર્ણી પ્રકૃતિ મંડળના ૪૦ વિદ્યાર્થીઓએ ૭-૨-૨૦૦૦ થી ૯-૨-૨૦૦૦ દરમિયાન, સાવરકુંડલાથી કૃષ્ણગઢ, વનખાતાના શિબિર સ્થળ પર અને ત્યાર બાદ, મિત્રિયાળાનાં જંગલોમાં પગપાળા પરિભ્રમણ કર્યું. અમારી સાથે મુ.લાલસિંહ રાઓલના પક્ષી ઉપરના ગુજરાતી પુસ્તકો રાખેલાં હોવાથી જંગલનાં ઘણાં પક્ષીઓની ઓળખાણ કરી શક્યાં. કૃષ્ણગઢ કેમ પર અનેક પાણીનાં પક્ષીઓનું અવલોકન કર્યું.

રાજેશ ત્રિવેદી, ભાવનગર

'વિહંગ' મજાનું છે, અથવા ઈતિ વાંચી-વંચાવવાનું રસભર્યું લાગે છે. અમે મજા લઈએ છીએ. સંપાદક અને પરામર્શકને અભિનંદન !

પરાગજી પટેલ, નિકોરા, જિ.ભરૂચ

વરિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા પક્ષી-નિરીક્ષકોનું સંગઠન આકાર લઈ રહ્યું છે, તે જાણી ખૂબ ખૂબ આનંદ. આ સંગઠનમાં જોડાવા માટેની વિધિ અંગે જણાવશો. અમરેલી જિલ્લાને લગતી કોઈ કામગીરી હોય, તો અવશ્ય લખશો. આવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા અમારા જેવા એકલવ્યને માર્ગદર્શન મળશે.

ગજેન્દ્રભાઈ ભટ્ટ, અમરેલી

મને 'વિહંગ' નિયમિત મળે છે. જ્ઞાનની એક પરબ મારા ઘર સુધી પહોંચે છે. મેં એમ.એસ.સી. ('ઝુઓલોજી') કરેલું છે અને યુનિ. દ્વારા ચાલતા પ્રોજેક્ટમાં સહાયક તરીકે કાર્ય કરું છું.

પક્ષીમિત્રો માટે એક સંગઠનની શરૂઆત અમારા જેવા ઊગતા યુવાનો માટે ખૂબ જ સારા સમાચાર છે. હું આ સંગઠનને તથા 'વિહંગ'ને કઈ રીતે મદદરૂપ થઈ શકું તે જણાવશો.

રાજીવ ભટ્ટી, ભાવનગર.

રાજ્યકક્ષાએ પક્ષીનિરીક્ષકોનું સંગઠન આકાર

લઈ રહ્યું છે અને આ સંગઠનની ગતિવિધિના સમાચાર 'વિહંગ' આપશે, તે જાણી આનંદની લાગણી અનુભવું છું. આ સંગઠન ગઠિત થાય અને વિસ્તરે તેવી શુભેચ્છા પાઠવું છું. તા. ૪-૩-૨૦૦૦ના રોજ વહેલી સવારે મોસમનો પહેલો ટહુકો કાંપલે રમતો મૂક્યો, તે માણ્યો, વાસંતી સવારે, મન ભરીને! દરેક અંકમાં કોઈ એક પક્ષી વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી, ઓળખ, તેની લાક્ષણિકતાઓ, ચિત્રો સાથે આપો તો કેવું? **પ્રા. અમૃત ચૌધરી, મહેસાણા.**

'વિહંગ' નિયમિત મળે છે. મળતાં ખૂબ જ આનંદ થાય છે. તુરત હું વાંચવા બેસી જાઉં છું અને જ્યાં સુધી પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી બીજું કામ બાજુ પર મૂકી દઉં છું. તેમાંથી મારા જેવાને ઘણું બધું જાણવા અને સમજવા મળે છે.

નાનજી મકવાણા, ગોંડલ

હું ભરૂચ શહેરથી ૨૨ કિ.મી. દૂર આવેલા એક ગામડાનો વતની છું. પક્ષીઓને જોવા - જાણવાનું મને ખૂબ જ ગમે છે. અમારી આસપાસના વિસ્તારોમાં જંતુનાશકોના અવિચારી તથા અડેધડ ઉપયોગને કારણે છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં પક્ષીઓને ખૂબ જ નુકશાન પહોંચ્યું છે અને તેની સંખ્યામાં સારો એવો ઘટાડો જોવા મળે છે. આ પરિસ્થિતિ ખૂબ જ ચિંતાજનક છે. ખેડૂતોને પોતાને માટે પણ તે ખતરનાક છે, પરંતુ ગામડામાં આ પરિસ્થિતિ અંગે સજાગતા કે ચિંતાનો અભાવ છે. લોકોમાં પક્ષીઓ અંગે જાણકારી વધે, પક્ષીઓ પ્રત્યે રૂચિ કેળવાય, તેઓની ઉપયોગિતા તથા તેઓના સંરક્ષણ અંગે સભાનતા આવે તે ખૂબ જ જરૂરી છે.

'વિહંગ' હાલમાં જ સુરત ખાતે એક મિત્ર પાસે જોયું. આપના દ્વારા કરવામાં આવી રહેલી આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ ગમી. જનસમુદાયમાં પક્ષીઓના સંરક્ષણ અંગે સભાનતા કેળવાય અને પક્ષીઓ અંગે વધુ જાણકારી ફેલાય તેવા પ્રયત્નો આપના દ્વારા થઈ રહ્યા છે, તે ખૂબ જ આવકારદાયક અને નોંધપાત્ર છે.

નિતીન ભટ્ટ, અમલેશ્વર (તા. જિ.ભરૂચ)

'વિહંગ' નિયમિત મળે છે અને તેથી નિવૃત્તિકાળમાં પણ પક્ષીનિરીક્ષણ નિયમિત ચાલે છે. પક્ષીમિત્રોનો સહવાસ પણ કેળવાય છે. મારી ઉંમર ૬૧ વર્ષની છે. ચિત્રશિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. ચિત્ર સાથે મને ફોટોગ્રાફી અને વનભ્રમણનો પણ શોખ છે. અમરેલી જિલ્લાનું સૌ પ્રથમ શાળાકીય પ્રકૃતિમંડળ, મેં, ૨૮ વર્ષ પહેલાં સ્થાપ્યું હતું અને ૨૫ વર્ષ સુધી તેનું સંચાલન કર્યું હતું. ૧૯૮૪-૮૫માં ગુજરાત 'ગેઝેટીયર' ઓફીસ દ્વારા અમરેલી જિલ્લાનાં પક્ષીઓની યાદી બનાવવાનો અનુભવ મળ્યો. ગયા વર્ષે 'ગીર ફાઉન્ડેશન' દ્વારા અમરેલી જિલ્લાના 'સારસ વૉચ'ની જવાબદારી સંભાળી હતી.

૧૯-૭-૨૦૦૦ના રોજ 'વિહંગ' સળંગ અંક ૯ મળ્યો. દર અંકની જેમ એક બેઠકે પ્રથમ વાચન પૂર્ણ કર્યું. દિવસો સુધી તેનું પુનરાવર્તન થયા કરશે. અત્યાર સુધી એક પણ પત્ર આપને લખ્યો નથી. હવેથી હક્કના દાવે નિરીક્ષણ નોંધ મોકલવા પ્રયત્ન

કરીશ. પક્ષીનિરીક્ષણની ત્રુટિઓ 'વિહંગ' દ્વારા સુધરી રહી છે.

અત્યાર સુધી જોવા, ઓળખવા અને સમજવા માટે થતી પ્રવૃત્તિમાં પક્ષી જોવાનું સ્થળ, તારીખ, સંખ્યા વગેરેની પણ એટલી જ જરૂર છે, તે હવે સમજાયું. હવેથી શક્ય તેટલી નિયમિત નોંધ રાખીશ.

ગજેન્દ્ર ભટ્ટ, અમરેલી

'વિહંગ' ગમ્યું, તે તો ઠીક પરંતુ, 'વિહંગ'ની વાતો વાંચી મારી પક્ષીસૃષ્ટિ જાગૃત થઈ. બાલ્યવયથી જ પક્ષીઓના પ્રેમમાં છું. સવારે ચોખા નાખવાનું પુણ્યકાર્ય બાળપણથી મારે ભાગે આવ્યું છે. રાંધવા માટે ચોખા, તેમાંથી મૂઠી ચોખા ચકલીઓને નાખવાના તેવો પરિવારનો નિયમ. એ હજી આજેય મેં મારા ઘરે જાળવ્યો છે. એટલે કોઈ પુણ્ય કમાવા નહીં, પરંતુ પક્ષીઓને ખાતાં જોવા, એકબીજાને ખવડાવતાં જોવા.

મારા બંગલાની પડખે થોડી ખુલ્લી જગ્યા છે. તેમાં વૃક્ષો, વેલી, છોડ ઉછેર્યા છે. આ વૃક્ષો સાથે પણ મૈત્રીસબંધ અકબંધ છે. રોજ એમની સાથે વાત ન કરું, કે એમની ખબર પૂછવા ન જઉં તો જીવને ચેન ન પડે. આ વૃક્ષો પર ભાતભાતનાં પક્ષીઓ આવી મારી બપોરની એકલતામાં આનંદ કરાવે. દરજીડાએ પારિજાતનાં વૃક્ષોમાં સરસ માળો બનાવ્યો હતો. મીઠા લીમડે હોલાનો માળો અને કડવા લીમડે કાગડાનો માળો. કાગડો ખૂબ જ વત્સલ અને લાગણીશીલ પંખી છે, માત્ર તેની કર્કશ વાણીથી વગોવાયો છે. તેનાં ઈંડાંનું જતન કરવા કાગડો-કાગડી દૂર જાય જ નહીં. એક વખત હું લીમડાનાં પાન તોડવા ગઈ અને તેની ચાંચોના પ્રહાર મારે ખમવા પડેલા ! ઓટલા પર બેસીને કાગડાનું હેત અને વાત્સલ્ય માણતી જ રહી. ખોરાક જોઈને કાગડો બીજા અનેક કાગડાને બોલાવે.

કેટકેટલાં સ્મરણ વાગોળું ! 'વિહંગ' ગમ્યું. અભિનંદન !

વીણા શેઠ, અમદાવાદ.

થોડો સમય તો હું જાણે પક્ષીઓની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયો ! શબ્દ શબ્દ વાંચવો ગમે અને એટલે વાંચવો પડે, તેવો 'વિહંગ'નો શ્રીષ્ઠ અંક મળ્યો. અહીં મારા એક પક્ષી પ્રેમી મિત્ર સાથે એક વાર તાપી પરના સરદાર પુલ પર ગયો હતો. ગાંઠિયાના થેલા હતા. તેમણે મને એક થેલો આપ્યો. તેમનું જોઈ મુઠ્ઠા ભરી ભરી તાપીમાં વેરવા લાગ્યા. પળવારમાં તો પક્ષીઓનાં ઝૂંડ ઊભરાયાં. આનંદ- વિભોર થઈ જવાયું.

રમેશ શાહ, સુરત.

'વિહંગ'ના સંપાદકીય દ્વારા માટીના પક્ષીઘર બાબત જાણ્યું. આવાં પક્ષીઘર ક્યાંથી મળી શકે ? (દિવ્ય ફાર્મ, કર્ણાવતી કલબની બાજુમાં, આંબલી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૫૪. કદાચ મંગાવવું મોંઘું પડે. સ્થાનિક કુંભાર પાસે આ પ્રમાણેનાં ના બનાવી શકાય ?-સં.)

ડૉ. કમલ મહેતા, પોરબંદર

